

मां धातुपुण्यं हंति पुरा कृतम् ॥ गौरी विनायकोपेता रोहिणी बुधसंयुता ॥ विनायि रोहिणी योगात्पुण्यकोटिप्रदासदे
 ति ॥ गौरी तृतीया विनायकश्चतुर्थी ॥ यत्तु कालादर्शमावास्या निर्णये श्राद्धे मावास्या पराह्लिकी ग्राह्येत्युक्तं एवं म
 न्वन्तरादीनां युगादीनां विनिर्णयः ॥ माहालयस्य पक्षस्य ऋष्यका नाम पिस्मृत इति ॥ युगादिनामपि सर्वेषां
 अपराह्लिक्यापित्वेन प्राप्तस्य मुक्तम् ॥ तत्तु तत्र विहितश्राद्धादि विषयम् ॥ तत्र श्राद्धविधानं विष्णुपुराणे प्रोक्तम्
 पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ॥ श्राद्धं कृतं तेन समासहस्रं रहस्यमेतन्मुनयो वदं
 ति ॥ मत्स्यपुराणे ॥ कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ॥ हायना निदिशा हस्रं पितृणां तृप्तिदं भवेत् ॥ महाभा
 रतेऽपि ॥ यामन्वाया युगाद्याश्च तिथयस्तस्युमाधवः ॥ स्नात्वा कृत्वा वज्रस्त्रावदत्वा तंत फलं लभेदिति ॥ अतश्च यु
 गादिप्रमुक्त्या विहितश्राद्धविषये मावास्या वदा पराह्लिकी ग्राह्या ॥ विष्णुपूजादौ चतुर्थी मुतेव पूज्येति सिद्धांतः
 अत्रैवलक्ष्मीसहितविष्णुपूजा भविष्योत्तरे विहिता ॥ वैशाखस्य तृतीयायां श्रीसमेतं जगद्गुरुम् ॥ नारायणं पूज

॥ नि.मृ. ॥

॥ ३१ ॥

मेधाः पुष्पधूपविलेपनैरिति॥ विशेषान्तरे वृत्तेनैवोक्तम्॥ वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां तथैव च॥ गंगातोयेन
रः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः॥ तस्यां कार्यं पदैर्होमो मदैर्विष्णुं समर्चयेत्॥ यवांदद्याद्विजातिभ्यः प्रयतः प्राश
येद्यदाति॥ ॥ इत्यक्षयतृतीयातिर्हयः॥ ॥ अथ ज्येष्ठे मासि रंभा तृतीया॥ यथा॥ ज्येष्ठ शुक्लतृतीयायां प
तिपुत्रफलार्थिनी॥ नारी सूर्योदये स्नात्वा सती व्रतनिग्रहं गृहीत्वा च तस्मिन् दिक्षु कुण्डे पुष्पं डिह्ये पुष्पाणि संस्थाप्य पं
चमोभास्कर इति पंचवाग्विंशत्येवेदिकायां रंभास्तंभोपशोभितां पुष्पमंडपिकां कृत्वा तत्र सर्वशक्तिमयी देवीं न्या
वाह्यतस्याः समुखी पूर्वभिमुखी समुपविश्य सर्वोपचारैर्देवीं नमोनैर्नाममंत्रैः संपूज्य सूर्यास्तमयपर्यंतं
तिष्ठेत्॥ ब्राह्मणश्च प्रणवादिभिर्नमोनैर्नाममंत्रैस्तौभाग्यद्रव्याणि तेष्वग्निषु जुहुयुः॥ ततो द्विजदाम्पत्यं च
तुभ्यं भोजयित्वा यथाशक्त्वा वार्ष्याय गृहदानादिकंदद्यात्॥ ॥ इदं व्रतं भविष्योत्तरे प्रोक्तम्॥ ॥ यथा॥ ज्ये
ष्ठे शुक्लतृतीयायां स्नातानि यममत्परा॥ कुरुपार्श्वे पुष्पं वाग्निज्वलमानान्हुताहुतीन्॥ गार्हपत्यं दक्षिणाग्निमभं

॥ रामः ॥

॥ ३१ ॥

वा हवनीयकम् ॥ पंचमं भास्करं तेज इत्येते पंचवक्त्रयः ॥ एतेषां मध्यगा भूत्वा तिष्ठेत्सर्वमुखी स्थिरा ॥ वत्तुर्भुजा ध्या-
नप्रसंगं कजोपरि संस्थिताम् ॥ मृगजित छन्न कटिं जटावल्लुधारिणीम् ॥ सर्वाभरणसंयुक्तां देवीमभिमुखी कुरु-
महालक्ष्मीर्महाकालिमहामाया महामयी ॥ गंगावपमुनामिंधुशतदुर्नर्मदामही ॥ सरस्वती वैतरणी सैव प्रोक्ता
महानदी ॥ सप्रणवैर्नमो नैश्वर्यानामभिः पूज्यतं भवेत् ॥ वत्तुर्थी सहितैश्चैव स्वाहानैर्होम इष्यते ॥ तदा स्पृष्टे शृणु-
राभवतस्तद्भावनां निवृत्ता ॥ होमकुर्मुर्यतात्मानो ब्राह्मणः सर्वतो दिशम् ॥ देव्याः पूज्या प्रकर्त्तव्या पुष्पधूपादिना ततः
वक्त्रप्रकारं नैवेद्यं दातव्यं घृतपावितम् ॥ स्थापयेदभितो देव्याः सौभाग्याय कमेव च ॥ जीरकं क्षाम्यकं वैवस्वकुंभं कुं-
कुमंतथा ॥ तिः पावाः पावनतिलालवणं शर्करा गुडम् ॥ तिः पावाः शिंविधान्यानि पावनतिलाभृष्टतिला ॥ शर्करा गु-
डमिति शर्करागुरो वेत्तुर्थः ॥ पुष्पमंडपिकाकार्यं भास्वभोपशोभिता ॥ तत्र संपूजयेद्देवीं शक्त्या स्वर्णादिनिर्मिताम्
पद्मासनमेतसंतिष्ठेद्यावत्परिणतो रविः ॥ ततः प्रणम्य रुद्राणां मंत्रमेतन्मुदीरयेत् ॥ वेदेषु सर्वशास्त्रेषु दिवि भूमौ रसा-

॥ त्रि.मृ ॥

॥ ३२ ॥

तले ॥ श्रुतो दृष्टश्च वदुःशो न शक्नोति रहितः शिवः ॥ त्वं शक्तिस्त्वं स्वधा स्वाहा त्वं सा वित्री सरस्वती ॥ पतिर्देहि सुतां दे
हि गृहं देहि नमोस्तुते ॥ एवं शमायये देवी प्रणिपत्य पुनः पुनः ॥ देहि भक्त्या गृहं रम्यं विवित्रं वदुःभूमिकम् ॥ गृहदान
विधानेन ब्राह्मणाय तपस्विने ॥ सपत्नीकाम्यसंपूज्य सर्वोपश्रुतं संयुतम् ॥ तिवर्त्य विधिनानेन ततः पश्चात्समाच
रेत् ॥ दाम्पत्या निवर्त्य भोज्या निवर्त्य तुर्था मधुरैरसैः ॥ इत्युक्त्यो मया बीर्णं हरं भावते तथा ॥ व्रताने गत्वा मुनये दत्तं व
त्त्रं गृहं शुभम् ॥ इदं वत्त्रं मया प्रोक्तं याश्च रिष्यंति योषितः ॥ कांता भयपुरुषो वापि रक्षाते रं भावते भुवि ॥ भार्य पुत्रा गृहा
भोगा कुलवृद्धिर्भविष्यति ॥ स्त्री एणं वातुल्य सौभाग्यं गार्हस्थ्ये सार्वकामिकम् ॥ सपत्नी दर्पदलने वशीकरणा मुत्तमम्
मृता शिवपुरं याति ततो विष्णुपुरं व्रजेदिति ॥ ॥ इति रंभा तृतीयावतम् ॥ ॥ अभभा उपदशु कृततीयायां कावनी
गौरी कृत्वा संपूज्य गुडा पूषने वेष्टं दद्यात् ॥ तडुक्तं भविष्योत्तरे ॥ गुडा पूषस्तु दत्तव्या सा सिमा उपदेतथा ॥ तृतीयाशु
क्लपशस्य सर्वपापहरा स्मृतेति ॥ ॥ अत्रैव हरितालिका परागुह्या ॥ मुहूर्तमात्रं सत्वे पिदिने गौरी व्रतं परे ॥ शुक्राधि

॥ रामः ॥

॥ ३२ ॥

कायामप्येवं गण योगः प्रशस्यते ॥ राजमानं दे ॥ करवित्राति लक्ष्मिषु हरौ सूर्ये चतुर्थिका ॥ हरिताली समारवाता रुद्राणी
प्रीतिदा तिथिः ॥ सिंह रवौ सिते पक्षे हस्तादित्रय संयुता ॥ रुद्राणी प्रीतिदा ज्ञेया तृतीया हरितालिका ॥ ॥ इति भाद्रप
द तृतीया ॥ ॥ अथ माघ शुक्ल तृतीयायां उमा महेश्वर प्रीत्यर्थं गुडलवणदानं कुर्यात् ॥ तदुक्तं भविष्योत्तरे ॥ माघे
शुक्ल तृतीयायां गुडस्य लवणस्य च ॥ दानं श्रेयस्करं राजन्त्रीणां वपुरुषस्य च ॥ गुडेन तुष्यते देवी लवणेन स्वयं प्रभु
रिति ॥ एवं मन्थान्यपि तृतीयाव्रतानि वतुर्ध्यायुक्तायामेव कार्याणीति सिद्धान्तः ॥ पक्षद्वयगता सुसर्वा स्वपितृतीया सु
तिथिपतित्वेन गौरीं पूज्या ॥ तदुक्तम् ॥ गणनाथस्य गौरीस्तत्पूर्ववासरा इति ॥ तत्पूर्ववासरे चतुर्थी पूर्वदिने तृतीयाया
मित्यर्थः ॥ ॥ अथ सिद्ध विरुद्धादिकं सिद्ध्यते ॥ तृतीया भौम वारेण सिद्धा ॥ तदुक्तम् ॥ भौमे षष्ठी तृतीया स्यादष्टमी च
त्रयोदशी ॥ मूलाश्विनौ मृगो ज्येष्ठा सिद्ध उज्जर भाद्रपदेति ॥ तृतीया बुध वारेण विरुद्धा ॥ बुधे च तिष्ठा भरणी ६ श्रमूल समं
न्विता ॥ तृतीया नवमी प्रतिपदे वतीभिर्विवर्जिता इति ॥ विरुद्धयोगे शुभकर्मन कार्याम् ॥ ॥ अथात्र कृत्या न्याह ॥ तृतीया

॥ नि.मृ. ॥

॥ ३३ ॥

तिथिषु संगमोपयोगिव कर्म कृतं सिध्यति ॥ तडुक्कं रत्नमाला ग्राम् ॥ जया सुसंगम बलोपयोगी कार्यणि सिध्यंति विनि
र्मितानीति ॥ भास्वरोपि ॥ जया सुविद धितानी वल कार्यणि निर्वृत्त इति ॥ इयं तृतीया रविभौमशनी नाम न्यतमे क्रूरग
हेमिभुनराशिस्थिते सति दुष्प्रभवति ॥ आद्याश्वतस इत्याशुक्रमेव ॥ तृतीया ग्रामाग्रे ग्रामं दिशि गोशिन्यः प्रतिवसंति ॥ अतस्त
त्रयाज्ञान कार्य ॥ ॥ इति तिर्हामृते तृतीया निर्णयः ॥ ॥ श्रीसूर्यसेन इति पदसमम् ॥ अथोपवासादिषु चतुर्थी
निर्णीयते ॥ चतुर्थी तिथिर्गणेशव्रतकुन्दचतुर्थी व्रतव्यतिरिक्तेषु पंचमीयुतैव गृह्या ॥ तडुक्कं निगमे ॥ युगभूतानिति
॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ एकादशीतथाषष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ॥ उपोष्या परसंयुक्ता पराः पूर्वरासंयुक्ता इति ॥ गणेश
चतुर्थी तृतीयायुतैवोपोष्या ॥ चतुर्थी गणानाथस्य मातृविद्याप्रशस्यत इति ॥ ब्रह्मवैवर्तेषु ॥ चतुर्थी सहिताया तु
सातृतीया फलप्रदा ॥ चतुर्थी च तृतीया ग्रामहापुराण फलप्रदा ॥ कर्तव्यावृत्तिभिर्वत्सगणानाथसुतोषिणीति ॥ गण
नाथं सुतरां तोषयतीति गणेशचतुर्थी त्वर्थः ॥ ॥ तथा स्कन्दपुराणे ॥ कृष्णाम्नामी चतुर्थी वसा विज्रीवटपैतकी ॥ शुक्ल

॥ रामः ॥

॥ ३३ ॥

त्रयोदशारेभानोपोष्वाः परसंयुता इति ॥ अत्रापि चतुर्थी गणेशवतुर्थे व वेदितव्या ॥ अन्यथा युगभूतानिति निगम
वाक्यविरोधः स्यात् ॥ एवं माघशुक्लपक्षे गौरीचतुर्थी कुन्दचतुर्थी तिमा प्रसिद्धा ॥ सा च वकुलाचतुर्थी तृतीया युते एवो
पोष्णे ॥ तदुक्तं पुरासमुच्चये ॥ गौरीचतुर्थी वटधेनुपूजा दुर्गावनेन्दुर्ध्वमहोलिकेव ॥ वत्सस्पृष्टा शिवरात्रिरेता य
राविनिघ्नंति नृपंसराष्टुमिति ॥ अत्र धेनुपूजेति वकुलाचतुर्थी विहिता ॥ दीपोत्सवप्रतिपदि हिता च धेनुपूजा वग
म्यते ॥ वत्सपूजेति वत्सद्यादशी विहितधेनुपूजायाः पृथगुपादानात् ॥ इति चतुर्थी सामान्यनिर्णयः ॥ अथ वि
शेषनिर्णयः ॥ वैत्रशुक्ललङ्कादिभिर्गणेशमर्चयित्वा सर्वकामाप्ताप्नुयात् ॥ तदुक्तं देवीपुराणे ॥ वैत्रमासतिथिस्तु प्र
करणे ॥ गणेशोकारमेतपूजालङ्कादिभिरादरात् ॥ चतुर्थी विघ्ननाशाय सर्वकामसमृद्धय इति ॥ ज्येष्ठशुक्लचतुर्थी
स्त्रीभिरुमापूज्या ॥ तदुक्तं ब्रह्मपुराणे ॥ ज्येष्ठशुक्लचतुर्थी तु जाता पूर्वमुमासती ॥ तस्मात्सा तत्र संपूज्या स्त्रीभिः सौभ्या
गप वृद्धये ॥ उपहारैश्च विविधैर्गतिनृत्योत्सवादिभिः ॥ होमैः ययोभिर्वस्त्रैश्च पत्रपुष्पैः सुगंधिभिरिति ॥ इति ज्येष्ठचतुर्थी ॥

॥ ति.मृ ॥

॥ ३४ ॥

अथभाद्रशुक्लचतुर्थीशिवारवा ॥ तत्रगणेशपूजनस्नानदानादिकंचाननगुणंभवंति ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ शिवशि
तासुरवाराजंश्वतुर्थीत्रिविधास्मता ॥ मासिभाद्रपदेशुक्लाशिवलोकेप्रपूजिता ॥ तस्यांस्नानंतथादानंउपवासोजपस्त
था ॥ क्रियमाणंशतगुणंप्रसादादंतिनोन्नेति ॥ इयमेवगणेशचतुर्थीरविवाशेणभौमवारेणवासमन्वितामहाच
तुर्थीत्युच्यते ॥ अत्रकल्लोक्तविधिनागणेशपूजनात्सर्वकार्यसिद्धिर्भवति ॥ तदुक्तंवाराहपुराणे ॥ भाद्रशुक्लचतुर्थी
याभौमेनार्कैणवासुता ॥ महतीसात्रविशेषमवित्तेष्टंलभेन्नरइति ॥ अत्रैवरात्रौचंद्रंनयन्नेत ॥ चन्द्रदर्शनामिथ्याभि
शक्तिर्भवति ॥ प्रसादादस्त्वाविष्णुपुराणेकंश्लोकंदोषशान्त्यर्थमठेत् ॥ तदुक्तंपराशरस्मृतौ ॥ कन्यादित्येवतुष्णीनुशुक्ले
चन्द्रस्यदर्शनम् ॥ मिथ्याभिह्वयणंकुर्मन्त्रस्मात्प्रयेन्नतंसदा ॥ तद्योषशांतयेसिंहः प्रसेनमवधीदिति वैपठेत् ॥ क
न्यादित्येभाद्रशुक्लपक्षेश्लोकश्च ॥ सिंहप्रसेनमवधीत्सिंहोजांववताहत ॥ सुकुमारकमारोदीप्तवह्नेष्यमनाक
इति ॥ अन्यापिशुक्लचतुर्थीभौमवारमुक्तासूर्यगुहणतुल्या ॥ तदुक्तंसंखेन ॥ अमावास्यातु सोमेनसप्रमीभानुना स

॥ रामः ॥

॥ ३४ ॥

ह॥ वतुर्भीभूमिपुत्रेणसोमपुत्रेणवाहमी॥ वतस्वस्तिथयस्त्वेताः सूर्यगृहणमग्निभाइति॥ ब्रह्मपुराणे॥ भुक्तवतुर्भी
चंद्रदर्शनविषयेविशेषउक्तः॥ वासुदेवोभिज्ञस्तस्मिन्निष्ठाकरमरीचिषु॥ श्रितश्चतुर्भीमाघायांमनुष्माणंपतिश्रय॥ तत
श्चतुर्भीचंद्रंतुप्रयत्नादीक्ष्यमानव॥ पठेत्यौराणिकंवाक्यप्राप्नुवोवाउदञ्जुखइति॥ प्रयत्नात्पठेदित्यन्वयः॥ वाक्यं
सिंहप्रसेनेति॥ आघायांभुक्तवतुर्भीमित्यर्थः॥ इतिभाइपदचतुर्भी॥ अथभाइपदकृष्णनवम्यांप्रबोधिना
मादेव्याश्वयुक्भुक्तवतुर्भीमभंगादिसंस्कारैः केशान्विशोधयेत्॥ तद्युक्त्येवम्यांपूर्वीह्लगन्धोदकैस्तादेवीस्ता
पयेत्॥ तत्सप्तम्यांतांचित्पत्रैश्चपूजयेत्॥ अष्टम्यामुपोष्यरात्रौजागरणंकृत्वाप्रतिमामंदेवींपूजयेत्॥ तन्नवम्यां
विधिवत्संपूज्यबलिदानंकुर्यात्॥ तदशम्यांदेवीरथमारोप्यगीतवादित्ररादैः सहनगरेभ्रामयेत्॥ तउक्तंदेवीपुराणे
कन्यायांकृष्णपक्षेतुपूजयित्वाइभेपिका॥ कन्यायांभाइपदइत्यर्थः॥ नवम्यांबोधयेद्देवीगीतवादित्रनिस्वनैः॥ भुक्त
पक्षेचतुर्भीतुदेवीकेशविरोधनम्॥ प्रातरेवतुयंनवम्यांस्नापयेत्सलिलैःभुभै॥ सप्तम्यांपत्रिकापूजाअष्टम्यामपुपोषणम्॥

॥ नि.मृ. ॥
॥ ३५ ॥

पूजाजागरणं चैव रथमारोप्य वै पुर इति ॥ इत्याभिनवतुर्थी ॥ माघशुक्लवतुर्थी विवरदारव्या ॥ तत्र कुन्दपुष्पैः शिव
मभ्यर्चयित्वा नक्तभोजी श्रियमाप्नोति ॥ तडक्तं कूर्मपुराणे ॥ माघशुक्लवतुर्थी तु कुंदपुष्पैः सदा शिवम् ॥ संपूज्य मोहि
नक्ताशी संप्राप्नोति श्रियं तदिति ॥ इयमेव कुन्दवतुर्थी प्रसिद्धा ॥ अत्रैव कूर्मपुराणे विशेष उक्तः ॥ उमावतुर्थी माघे
तु शुक्लायां योगिनी गणैः ॥ प्राग्भक्षयित्वा श्रद्धावभूयः स्वांगात्स्वजैर्गणैः ॥ सप्तजुः सहिता यस्मात्तस्मात्प्रोक्ता स
तीक्ष्णमा ॥ तस्मात्सा तत्र संपूज्या नरैस्त्रीभिर्विशेषतः ॥ कुन्दपुष्पैः प्रयत्नेन सम्पन्नो भक्त समाहितैः ॥ कुंकुमा लक्त काभ्यां
वरक्तसूत्रैः सकंकणैः ॥ अर्घ्यैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्वलिभिरेव च ॥ गुडार्चकाभ्यां पयसालवणेनाथपालकैः ॥ पूज्या
स्त्रियश्च विविधास्तथा विप्रश्च शोभना ॥ सौभाग्यवृद्धये पश्चाद्भोक्तव्यं बंधुभिः सहेति ॥ पालकैः कुन्दकैः ॥ देवीपुरा
णे त्विदं कुंदवतुर्थी उक्ता ॥ यथा ॥ माघमासे तु संप्राप्ते वतुर्थी कुन्दसंज्ञिता ॥ सा तपोष्वा सुरश्रेष्ठततो राज्ञं भ
विष्यति ॥ इति माघवतुर्थी ॥ अन्यच्च ॥ वर्षवतुष्टयसाध्यं वरवतुर्थी रत्नं तमस्ति ॥ तडक्तं स्कन्दपुराणे ॥ वतुर्थी

॥ रामः ॥
॥ ३५ ॥

मार्गशीर्षे तु शुक्लपक्षे नृपोत्तम ॥ प्रारभ्य प्रतिमा संवत्तुर्थी गणनायकम् ॥ संपूज्य विधिना कुर्म्येकभक्तं समाहितः
॥ अक्षारलवणत्वे वत्सरे ततः ॥ द्वितीयवत्सरे वा धनं प्रतिवत्तुर्थीव ॥ कुर्म्येकं नमस्कृत्य तृतीये यावित्तं तथा ॥
एवमेव प्रकुर्वति वत्तुर्थे स्पाडुपोषणम् ॥ ततश्चतुर्थे संपूर्णे तडु प्रापनमाचरेदिति ॥ इयं च वत्तुर्थी खं व्रतं सर्वार्थ
साधकमिति ॥ इति वत्तुर्थी व्रतम् ॥ ॥ अथ फाल्गुनादिमासवत्तुर्थी साध्यंगणेशवत्तुर्थी व्रतम् ॥ ॥ तडु कंवा
राहपुराणे ॥ अथ विष्टुव्रतं राजकथामिभराम् ॥ वत्तुर्थी फाल्गुने मासि गृहीतव्यं व्रतं शुभम् ॥ नक्काहारेण राजेन्द्र
तिलान्नं पारणं स्मृतम् ॥ तदेवाग्नौ बहे तव्यं तदेयं ब्राह्मणेभ्यः ॥ वत्तुर्थी स्पष्टं वैवस्वतैवेयं व्रतमेतथा ॥ सौवर्णं गजव
क्रंतुं कृत्वा विप्राय दायमेत ॥ आयसैः पंचभिः पात्रैरुपेतं नवभिस्तथा ॥ एवं कृत्वा व्रतं वैवस्वतैर्विष्टुर्विमुच्यते ॥ पूजा हो
मादिमंत्रश्च ॥ दिव्याय भूराय गजाननाय लम्बोदरायैकरदायै ॥ नगात्मजा देहंसमुद्रवाय कुठारहस्ताय नमो
वरायैति ॥ अनेन मंत्रेण पूजां कृत्वा स्वाहानेन तिलान्नं कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा स्वयमपि तदेव न कर्मधीयात् ॥ एवं

॥ नि.मृ. ॥
॥ ३६ ॥

मासवतुष्टमवतं कृत्वा आषाढशुक्लवतुर्ध्वं सौवर्णविनायकदानमात्रं कुर्यात् ॥ इति प्रयोगः ॥ ॥ भविष्योत्तरे तु वि
शेषः ॥ वतुर्ध्वं तु यदा राजानारबीरो व्रतान्वितः ॥ दद्यात्तिला न्नं विप्राय स्वयं भुक्ते तिलौदनम् ॥ वर्षत्रयं समाप्ति
र्हि व्रतस्य तु यदा भवेत् ॥ विनायकस्तदा तु दद्यात्तिलफलमहितमिति ॥ मत्स्यपुराणे ॥ वतुर्ध्वं नक्तुमुद्दद्याद् व्रतान्ते
हेमवारणम् ॥ व्रतं वैनायकेनामशिवलोकफलप्रदमिति ॥ इदं व्रतविशेषं नमिधाना द्वादशस्वपिमासेषु उभयव
तुर्ध्वं विधेयमिति गम्यते ॥ एवं मनोरभविनायकवतुर्ध्वं दिविनायकव्रतानि कुन्दवतुर्ध्वं दिगोरीव्रतानि वतु
तीयाशुक्लवतुर्ध्वं मेव कार्याणि ॥ अन्त्यानि नागवतुर्ध्वं दीनि व्रतानि पंचमीयुक्तायां वतुर्ध्वमिति सिद्धं तः ॥ केषु वि
देशेषु वतुर्ध्वं मध्याह्न्यापि त्यामुषेष्वा नागाक्षीरेणाप्याय पंचम्यापारणं कुर्यात् ॥ ॥ तदुक्तं पुराणसमुच्चये ॥ युगं म
ध्यं दिने मन्त्रतत्रोषोष्वा फलीश्वरा न् ॥ क्षीरेणाप्याय पंचम्यापारयेत्प्रयतोत्तरः ॥ विष्णोर्नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं संति
पन्नागा इति ॥ युगं वतुर्ध्वं कूर्मपुराणेऽपि ॥ तिथौ युगाह्वयायां च समुषोष्वायथाविधि ॥ शंखपाशादिनागामांशेष्वस्य व्रत

॥ रामः ॥
॥ ३६ ॥

हात्मनः॥ पूजाकार्यं पुष्पगंधक्षीराप्यायनपूर्वकमिति॥ कार्तिकशुक्लचतुर्थीनागव्रतमिति कालादर्शः॥ पक्षद्वयग
तासु सर्वास्वपि चतुर्थीसु तिथियोगेशः पूज्यः॥ चतुर्थीगणनाथस्य तु कृत्वात्॥ **अथ सिद्धविरुद्धादिकं लिख्य**
ते॥ चतुर्थीशनिवारेण सिद्धा भवति॥ तदुक्तम्॥ शनौ चतुर्थी न वसी चतुर्दशपथरोहिणी॥ शततारास्वातिमघाभाग्यं वैव
तुसिद्धमिति॥ चतुर्थीगुरुवारेण विरुद्धा॥ तदुक्तम्॥ जीवेष्टमी चतुर्थी विश्राद्धविना रफाल्गुनी॥ रोहिणी वारुणं वैव
विरुद्धं मृगशीर्षकमिति॥ अत्र कृत्यमुच्यते॥ शत्रुवधाग्निविषप्रयोगाद्यनिष्ठकर्म चतुर्थीदिरिक्ता तिथिषु कार्यम्
तदुक्तं भास्करेण॥ चतुर्थीतु चतुर्दशपानवम्पां चारिमर्दनम्॥ दमनं वं धनं भेद मभियोगाभिचारिकम्॥ विषाग्नि संप्र
योगं व कुर्वति कपटानिवेति॥ चतुर्थी नैऋते योगीशः प्रतिवसंति॥ ततस्तत्संमुखी तत्र यात्रानकार्यम्॥ क्रमात्पूर्व
तराग्रेय नैऋते इत्युक्तत्वात्॥ रविभौमशनिनामन्यतमे क्रूरगृहे कर्कस्य सति चतुर्थी शुभकार्येषु वर्जिता॥ आद्याश्च
तस्व इत्युक्तत्वात्॥ सूर्येष्टवकुंभस्थिते सति चतुर्थीदग्धा भवति॥ एकान्नरादिनक्षर इत्यादि द्वितीयातिर्लभ्य बोक्तम्

॥ त्रि.मृ. ॥

॥ ३७ ॥

॥ इति निर्णयामृतं चतुर्थी निर्णयः ॥ श्रीसूर्यसेनेनादिपद्यद्यपूर्ववत् ॥ अथ पंचमी निर्णीयते ॥ पंचमी तिथि
रुपवासादिषु चतुर्थी युतैव ग्राह्या ॥ तदुक्तं निगमे ॥ युगभूतानीति ॥ जावालिरपि ॥ प्रतिपत्पञ्चमी वैव उपोष्या पूर्व संयु
ता इति ॥ पैठीनसिरपि ॥ पंचमी सप्तमी वैव दशमी वत्र यो दशी ॥ प्रतिपन्नवमी वैव कर्त्तव्या संयु र्वीति धिरिति ॥ संयु
रवी सामाद्रव्यापिनी ॥ अत्रत्रयोदशी भुक्ता ॥ तथा च ॥ सकादशी तथा षष्ठी अवावास्या चतुर्थिका ॥ उपोष्याः परसंयुक्ता
परापूर्वसंयुता इति ॥ चतुर्थीः पंचमी पूर्वसंयुता चतुर्थी युतोपोष्या इत्यर्थः ॥ एतैर्वर्कैः पंचम्यांश्चतुर्थी युक्ताया
विधानात् ॥ ब्रह्मवैवर्त्तवचनेन परविधानिषेधात् ॥ तथा ॥ प्रतिपत्पंचमी भूतसावित्री वटपूर्णिमा ॥ नवमी वैवतो
पोष्या सर्वदा परसंयुता इति ॥ यनुब्रह्मवैवर्त्तवचनम् ॥ पंचमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठा युक्ता तु नारद ॥ नहीषष्ठी नाग वि
द्याकर्त्तव्या च कदाचनेति ॥ तनुस्कन्दोपवासविषयं नागपूजाविषयं च ॥ तनुक्लृप्ता ह्यमी स्कन्द षष्ठी शिवरात्रिश्चतु
र्दशी ॥ एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यंते पारं भवेदिति ॥ स्कन्दोपवासस्य षष्ठा विधानात् पंचम्यां षष्ठी युतत्वेन प्राज्ञास्य

॥ रामः ॥

॥ ३७ ॥

विधानं स्कन्दोपवासविषयमिति विरुद्धमिति चेत्सत्यम् ॥ देशभेदेन व्यवस्था कल्पनीया ॥ केषु विदेशेषु पंचमी मुष्य
षष्ठ्यां स्कन्दपूजयंति ॥ तडक्कंदेवपुराणे ॥ आषाढशुक्लषष्ठीतुतिभिः कौमारिका स्मृता ॥ कुमारमर्चयेत्तत्र पू
र्वत्रोपेक्ष्य वैदिन इति ॥ पूर्वत्र दिने पंचम्यामित्यर्थः ॥ स्कन्दपुराणे ॥ स्कन्दोपवासे स्विकार्यं पंचमी परसंयुता ॥ त्रिमुहूर्त
तु षष्ठ्यां स्थाप्य प्रापूर्वयुता न्यथेति ॥ सप्तम्यनेषु स्कन्दोपवासविषयमित्यविरोधः ॥ अतः स्कन्दोपवासस्य तिरिक्तोपवा
सादिषु तृतीयायुतैव पूजयेति सिद्धान्तः ॥ इति पंचमी समाप्त्यनिरूपणम् ॥ वैत्रशुक्लपंचम्यां तु अनन्तादीनां गणितानां
पूज्यक्षीरघृतनैवेद्यं दद्यात् ॥ तडक्कंदेवपुराणे वैत्रमासतिथिप्रक्रमे ॥ पंचम्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान्महोरगान् ॥
क्षीरं सर्पिस्तनैवेद्यं देयं सर्वसुखाय ह मिति ॥ मत्स्यपुराणे नागमूर्तिस्वरूपमुक्तम् ॥ यथा ॥ नागाश्चैव तु कर्तव्याः
खड्गखेटकधारिणः ॥ अधः सर्पकृतिस्तैर्वा नाभेरुच्छं तु यौरुषी ॥ फणाश्च मूर्ध्नि कर्तव्याः विजिह्वावहवो समा इति ॥ अस
माविषमसंख्याका ॥ इति वैत्रपंचमीनिरूपणम् ॥ वैत्रेव शुक्लपंचम्यां भगवान्मत्सरूपधृक् ॥ अथ श्रावणशुक्लपंच

रावः श्रीसमायुक्तानानाद्युषोपशोभिताम् ॥ तत्र सप्तश्रुषी निव्याभ किमुक्तान् पूजयेत् ॥ गं वैश्वविधिवैपुषो धूपदी
पैः सुशोभनैः ॥ ततो नैवेद्यसंपन्नमर्घ्यदद्यात्कुम्भैः फलैः ॥ ॥ अर्घ्यमंत्रश्च ॥ कश्यपो त्रीर्भरद्वजो विश्वामित्रश्च गौतमः ॥
जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः स्मृताः ॥ गृहीतार्घ्यमयादत्तं तुष्टा भवत सर्वदेति ॥ एवं पूजां विनिर्वर्त्य ऋषीन्ध्याय
न्समाहितः ॥ अहं हृष्टधी संजातशाकाहारं प्रकल्पयेत् ॥ शमितब्रह्मचर्येण ऋषीन्ध्यायन्समाहितः ॥ अनेन विधिना स
प्तवर्षाणि व्रतमाचरेदिति ॥ ॥ तथा च ॥ आदौ मध्ये तथा चान्ते कुर्म्यदुद्यायनं बुध ॥ आचार्यो न्वरयेत्सप्तवेदवेदांगपा
रगान् ॥ प्रतिमा सप्तकुर्वीत सुवर्णेन स्वशक्तिं ॥ जटिला साक्षसूत्राश्च कर्मेतुल्यसमन्विता ॥ संस्थाप्य कलशे घृत्तान्
मृन्मये घृत्तान् पुत्र ॥ स्नापयेद्विधिवद्भक्त्या पंचामृतैर्मथा विधिः ॥ एवं पूजां विनिर्वर्त्य अर्घ्यदद्यात्तथापुनः ॥ आचा
र्यमूजयेद्भक्त्या वस्त्रालंकारभूषणैः ॥ अनुज्ञया गुरोः पश्चाद्वा ह्यणोभ्यो निवेदयेत् ॥ प्रतिमा वस्त्रसंयुक्ता भोजयि
त्वा यथाविधि ॥ अनेन विधिना सम्पन्नव्रतमेतत्समाचरेत् ॥ सर्वव्रतेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलम् ॥ सर्वदा ते बुद्धते

॥ नि. म. ॥

॥ ३८ ॥

पुनरेतदुक्तकारिणी ॥ ॥ इति ऋषिपञ्चमीव्रतम् ॥ ॥ अथाश्विनभुक्तपंचम्यां रात्री सहितं कुशमयं नागं घृतक्षी-
रसहितैः सलिलैः स्नापयित्वा संपूज्य क्षीरसिक्तगोधूमान्नं तैवेष्टं दद्यात् ॥ ॥ तदुक्तं भविष्योत्तरे ॥ तथावाश्वमुजेमासि
पंचम्यां कुरुनन्दनः ॥ कृत्वा कुशमयं नागमिन्द्राणां सह पूजयेत् ॥ घृते दकाभ्यां पयसा स्नापयित्वा विशाम्यते ॥ गो-
धूमैः पयसा सिक्तैश्चैश्वर्यविविधस्तथा ॥ पूजयेत् कुरुना ईलितस्पर्शे वा दमो नृप ॥ नागाः प्रीता भवंतीह शान्तिमाप्नो-
ति वै विभो इति ॥ अत्रैव वतुर्थं प्रसाधितकेशाया देव्याः पूर्वाह्णे स्नानं कारयेत् ॥ ॥ तदुक्तं देवीपुराणे ॥ प्रातरेव त-
पंचम्यां स्नापयेत् सलिलैः शुभैः ॥ इत्याश्विनी पंचमी ॥ ॥ माघभुक्तपञ्चमी श्रीपंचमी ॥ तत्र मदनं संपूज्य वसन्तो-
त्सवारंभः कार्यः ॥ ॥ तदुक्तं पुराणसमुच्चये ॥ माघमासे नृपश्रेष्ठ भुक्ता या पंचमीति थौ ॥ रतिकामौ तु संपूज्य कर्त्तव्यः
सुमहोत्सवः ॥ दानानि च प्रदेयानि ते न तुष्यतु माधव इति ॥ इति श्रीपञ्चमी ॥ ॥ एवमन्यात्पि स्कन्दोपवास-
नागपूजा व्यतिरिक्तपंचमीव्रतानि वतुर्थीयुक्तपंचम्यां मेव कार्याणीति सिद्धम् ॥ सिद्धविरुद्धादिकं लिख्यते ॥ ॥ पंचमी

॥ रामः ॥

॥ ३८ ॥

अथ सिद्धि विरुद्धादिकं लिख्यते ॥ नवमी शनि वारेण सिद्धा ॥ यदुक्तं ॥ शनौ वतुर्धनवमीति ॥ तथा सोमेन नवमी पुष्यश्र
वणे रोहिणी मृगः ॥ सप्तमि सर्वदा वत्सिद्धि दानि स्वकर्म स्विति ॥ बुध वारेण विरुद्धा तृतीया नवमी ताशुक्लमेव ॥ नवम्यां रा
त्रुबंधनाशुक्लकर्मकार्ये ॥ तदुक्तं ॥ वतुर्दश्यां वतुर्धनवमी वारिमर्दनमित्यादि ॥ अत्रा मलकला ननकुर्मति ॥ यदुक्तं
सप्तम्यां नवमी पुष्यसंपदित्सुरित्यादि ॥ अत्र दंतकाष्ठ मपि वर्जयेत् ॥ तदुक्तं वासेन ॥ प्रतिपत्पर्व षष्ठी पुनवम्यां
हरिदासरे ॥ दंतानां काष्ठ संयोगो दहत्या सप्तमं कुलमिति ॥ अत्रापि प्रतिपदी व योगिनी सां मुख्या तूर्वदिशि मात्रा
नकार्का ॥ शुक्ल कस्ये रू रग्रहे नवमी दशमी वा शुभा भवति ॥ उक्तं व ॥ परापरेण मित्यादि ॥ नवम्यां तु वी फलं न भक्ष
येदिति उक्तमेव ॥ ॥ इति निर्णयामृतेन नवमी निर्णयः ॥ ॥ श्री सूर्य ॥ अथ दशमी निर्णयः ॥ दशमी तिथिरूपवा
सादि पुनवमी युतैव ग्राह्या ॥ तदुक्तं ॥ पैठीनसांपं वमी सप्तमी चैव दशमी वत्र मो दशी ॥ प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्यः
संमुखी तिथिरिति ॥ आपस्तम्बेनापुक्तं ॥ अष्टमी नवमी विरुद्धा कर्त्तव्या फलकांक्षिभिः ॥ दशमी तु प्रकर्त्तव्या स दुर्गा वि

॥ ति. मृ. ॥

॥ ७२ ॥

जसत्तमेति ॥ यत्तु वचनं ॥ संपूर्ण दशमी कार्य परमापूर्वमाधवा ॥ मुक्तान हृदिता यस्मादतः सा सर्वतो मुखीति ॥ तत्तु पू
र्वविद्यामात्रलाभे उदयकालव्यापिनी गृह्येतेव परं ॥ अतश्च दशमी नवमीभ्युतैव कार्या ॥ तस्यां मन्त्राभे उभयव्यापिनी गृ
ह्या ॥ अथवा एकादशीवृत्तां गत्वेन क्रियमाणं दशम्येकभक्तादिकं परविद्यामां कार्यमिति सिद्धं तः ॥ इति दशमी सामा
न्यनिरूपः ॥ ॥ अथ वैत्रशुक्लदशम्यां यमपूजा कार्या ॥ यथा देवीपुराणे ॥ वैत्रमास तिथिप्रक्रमे ॥ धर्मराजं दशम्यां
तु पूजयित्वा सुगंधकैः ॥ विगतारिर्निरातंक इह वीते परंपदमिति ॥ प्राप्नुयादिति शेषः ॥ ॥ अथ ज्येष्ठशुक्लदशमी दश
हरेस्तु व्यते ॥ यथा स्कन्दपुराणे ॥ ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी सखि सरमुखी स्मृता ॥ तस्यां स्नानं प्रदुर्वीतदानं चैव विशेष
तः ॥ यां कां वित्सरिते प्राप्य दद्याद्भर्तिलोदकम् ॥ मुच्यते दशभिः पापैः सुमहापातकोपमैरिति ॥ अत्रैव ब्रह्मपु
राणे विशेष उक्तः ॥ ज्येष्ठमासि सिते पक्षे दशमा हस्तसंयुता ॥ हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति ॥ भविष्योत्त
रे त्वमो विशेष उक्तः ॥ ज्येष्ठशुक्लदशम्यां हि भवेद्दौमदिनं यदि ॥ ज्ञेया हस्तार्धसंयुक्ता सर्वपापहरातिथिरिति ॥ ॥

॥ रामः ॥

॥ ७२ ॥

वाराहपुराणेपि॥ दशमीभुक्तपक्षे तु ज्येष्ठे मासिकुजे हति॥ अवतीर्णयितः स्वर्गादुत्तरे वसति दश॥ हरते दशपापानि
तस्मादशहरास्मृतेति॥ स्कन्दपुराणे॥ दशहरायां दशयोगा उक्ताः॥ यथा॥ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः
व्यतीपाते गगनन्दे कन्या च न्दे वृषे रतौ इति॥ यत्र वृषगतं रविस्तत्राधिकमासेपि ग्राह्यः॥ अत्र वाराहपुराणे
कुजवारयोग उक्तः॥ स्कन्दपुराणे बुधवारयोग इति विशेषः॥ सब कल्पव्यवस्थया परिहरणीयः॥ यथा॥ अव
तीर्णसरिद्धरेति॥ अस्या दशम्या गंगा वतारति चित्वा कस्मिंश्चित्कल्पे भौमवारयुक्तायां दशम्यां गंगा वतीर्ण
कस्मिंश्चिद्बुधवारयुक्ताया मित्यविशेषः॥ दशपापानि च मनुना प्रोक्तानि॥ परद्रव्येभ्यश्च भिक्षानं मनसनिष्ठविज्ञान
म्॥ वित्तभानि निवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम्॥ पारुष्यमनृतं वैवपैशून्यं चापि सर्वज्ञः॥ असं वद्वत्प्रलापश्च वाक्
यं स्यात्तुर्विधम्॥ अदत्तानामुपादानं हिंसा वै वा विधानतः॥ परदारोपसेवा च कामिकं त्रिविधं स्मृतम्॥ इति॥ इयं द
शहरा यत्रैव योगवाङ्मूलं सैव कार्यम्॥ इति दशहरानिर्णयः॥ अस्यां दशम्यां गंगान्जले स्थितो दशवारं स्कन्दपु

॥ त्रि. मृ. ॥

॥ ७३ ॥

राणोक्त दशहरासोत्रपाठपूर्वकं स्नानं कुर्यात् ॥ तदुक्तं स्वादे ॥ तस्यां दशम्यामेतच्च सोत्रं गंगाजले स्थितः ॥ मः पठेदत्र
कृत्वस्तु दरिद्रो वापि वाक्षमः ॥ सोपितफलमाप्नोति गंगां संपूज्य यत्नत इति ॥ गंगाया असन्निधाने तीर्थान्तरेष्वप्य
नेनैव विधिता स्नानं कार्यम् ॥ नद्यां न प्रनारस्मृतिनिषेधस्तु गंगा व्यतिरिक्तविषयः ॥ यत्रोक्तं स्वतः पुराणे ॥ स्नान
काले न्यतीर्थेषु जप्यते जाह्नवी जने ॥ विना विष्णुपदं क्वाप्यतु समर्थमयशो धनमिति ॥ अथ मर्षणविधौ प्रकृतिर
प्याह ॥ इयं मे गंगो यमुने सरस्वतीत्यादि ॥ अतश्च गंगा यमुना सरस्वती तद्गुणं स्मरणांतीर्थांतरेषु न दुष्यति ॥ आ
षाढशुक्लदशमीमन्वादिः यदुक्तम् ॥ शुभितितदशमी वसप्रभीमा घ इति ॥ आश्विनशुक्लदशम्यां नवमी युक्ता मांश्रव
णार्धयुक्ता मां वापराजिता पूजां कृत्वा प्रस्थानं कुर्यात् ॥ यदुक्तम् ॥ दशम्यां तु नरैः सम्यक् पूजनीया पराजिता ॥ से
नानादिशमाश्रित्यापराद्धेन प्रयत्नतः ॥ तथा ॥ या पूर्णति नवमी युक्ता तस्यां पूज्या पराजिता ॥ शेषार्थं विज्ञापार्थं व
प्रसिद्धविधिना नरैः ॥ नवमी शेषयुक्ता मां दशम्यामपराजिता ॥ ददाति विजयं देवी परजिता जयविर्जनी ॥ तथा ॥

॥ रामः ॥

॥ ७३ ॥

आश्विनेशु रूपशे तु दशम्यां पूजयेन्नरः ॥ एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं वा पराजितं ॥ स्कन्दपुराणेऽपि ॥ दशमीयः समु
हं घ्न्य प्रस्थानं कुरुते नृपः ॥ तस्य सम्बन्धं रात्रौ न क्वापि विजयो भवेदिति ॥ इदं वचनं दशम्यामेव प्रस्थानं कार्यं
न त्वालस्यादिना दशमीमुहं घ्न्यैकादश्यां कर्ममिति निमग्नार्थम् ॥ नवमीयुक्तत्वं श्रवणसंभवे वेदितम् ॥ श्र
वणसंभवे तु श्रवणमुक्ता ग्रामे वा पराहृत्यापि न्यां दशम्यां प्रस्थानं पराजिता पूजाय ॥ तदुक्तम् ॥ श्रवणस्यैव
पूजायां काकुत्स्थः प्रस्थितो मतः ॥ उहं घ्न्ये मुः सीमानं तदिनश्चेत्ततो नरा इति ॥ तथा ॥ ततः प्रातः पूजयित्वा दश
म्यां विधिपूर्वकं ॥ संप्रेषणे तु कर्तव्ये श्रवणे वा पराजितेति ॥ श्रवणभावे तु केवलं दशम्यामेव कार्यम् ॥ तदुक्तं
लक्ष्मणेन तिथेः प्राज्ञास्पम् ॥ यथा ॥ तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणां तिथिः प्रमाणां तिथिरेव साधनमिति ॥ इति वि
जयदशमीनिर्णयः ॥ ॥ पक्षद्वयगता सुसर्कस्वपि दशमीषु तिथिपतित्वेनाऽन्यकः पूज्यः ॥ यदुक्तम् ॥ दशम्या
मन्यकस्यापीति ॥ ॥ अथ सिद्धविरुद्धादिकं विवक्ष्यते ॥ दशमी गुरुवारेण सिद्धा ॥ यथा ॥ गुरौ दशमी पंचम्याविति ॥

॥ क्रि. मृ. ॥

॥ ७४ ॥

दशम्यं भौमवारे क्रकवयोगः ॥ दशम्यं पंचमीवत्संगल्यविवाहयात्रादिकं कार्यमित्युक्तमेव ॥ सिंहकन्यावृश्चिकभनुः
स्थिते क्रूरगुहे दशमी अभुभाभवती त्युक्तमेव ॥ सिंहवृश्चिकस्ये सूर्ये दशमी दग्धाभवति ॥ दशम्यं शुक्रिमादित्रयो व
र्णाभ्यंगस्नानं न कुर्व्युः ॥ उक्तं च ॥ त्रयोदश्यां द्वितीयायां दशम्यामित्यादिना लीलाकं सर्वे पितायात् ॥ उक्तं च ॥ शीर्षदण्ड
लांजला इति ॥ दशम्या मुहुरदि गमनं न कुर्वीत ॥ ॥ इति दशमी तिथिः ॥ ॥ श्रीसूर्य २ ॥ ॥ अभैकादशी निरीयते ॥
एकादशी तिथिरुपवासादिषु रुद्रेणैकादशी युक्ते तिथुगमवाका यद्यपि द्वादशी युतैव प्रशस्ता ॥ तथापि वृद्धि क्रांता
भ्यां प्रपंचो दर्शयिष्यते ॥ नन्वेकादशी व्रतविषये नित्यत्वविधायका निकायत्वविधायका निवहूनि वाक्यानि श्रू
यन्ते ॥ तत्र नित्यत्वे यथागरुडपुशारे ॥ उपोष्यैकादशी नित्यं पक्षयो रुभयो रणीति ॥ सनत्कुमारोपि ॥ एकादशी स
दापो व्यापक्षयोः शुक्लकृष्णयो रिति ॥ विष्णुरहस्येपि ॥ एकादशी नभोऽक्रव्यायावदायुः सुवृत्तिभिरिति ॥ अग्निपुराणे
पि ॥ उपोष्यैकादशी राज्ञावदायुः सुवृत्तिभिरिति ॥ कण्वेपि ॥ एकादशी मुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेदिति ॥

॥ रामः ॥

॥ ७४ ॥

विष्णुस्मृतिरिति ॥ एकादश्यां न भुंजीत कदा विदपिमानव इति ॥ तथा ॥ परमा तद माप नो हर्षे वासमुपस्थिते ॥ सूत
के मतके वापिन त्याज्यं दृशी वृत्तमिति ॥ अकरणे प्रत्यवाये पिसन कुमारेण दर्शितः ॥ यथा ॥ न करोति हि यो मूढ
एकादश्यामुपोषणं ॥ स नरो न रकं याति रौ रवं तमसा वृतमिति ॥ एकादश्यां मुनिश्रेष्ठो भुंक्ते मूढवेतनः ॥ प्र
तिगामसौ भुंक्ते किल्बिषंश्चादिविदसममिति ॥ तथा ॥ मद्यपानान्मुनिश्रेष्ठो पानैव न रकं व्रजेत् ॥ एकादश्याम
न कामः पितृभिः सह मजुतीति ॥ नारदीये ॥ पानिकानि व पा पानि ब्रह्म हत्या समानि च ॥ अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति
संप्राप्ते हरि वासरे ॥ तानि पापान्युपाश्रान्ति भुंजानो हरि वासर इति ॥ स्कन्दपुराणे ॥ मातृ हापितृ हा वैव भ्रातृ हा
गुरु हा तथा ॥ एकादश्यां तु यो भुंक्ते पक्षयो रुभयो रपीति ॥ तथा ॥ वरं स्वमातृगमनं वरं गोमांसभक्षणं ॥ वरं हत्यामु
शपानं नैकादश्यां तु भोजनमिति ॥ उपक्रम्य करणेपि विस्मरह स्पे दोष उक्तः ॥ समादाय विधानेन द्वादशी वृतमुत्त
मं ॥ तस्य भग्नं नरः कृत्वा रौ रवं न रकं व्रजेदिति ॥ इत्यादीनि नित्यविविधायकानि वाक्यानि ॥ अभिकाम्यत्वविधायकानि वा

॥ नि.मृ. ॥
॥ ७५ ॥

कानि यथा विस्मुरहस्ये ॥ यदीदृक्षिस्मृसा मुज्यं भुभा संयदमात्मनः ॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयो रुभमोरपीति ॥ का
त्यायनोपि संसारसागरोत्तारमिदृक्षिस्मृपरायणः ॥ रोभ्यं संततिं स्वर्गं मुक्तिं वा न्यद्यदि दृष्टि ॥ एकादश्यां न भुंजीत
पक्षयो रुभमोरपि ॥ स्कन्दोपि ॥ यदीदृक्षिपुलाभोगा मुक्तिं वा तंतु इर्त्रभाम् ॥ एकादश्यामुपवसे पक्षयो रुभमोरपी
ति ॥ इत्यादीनि काम्यत्वविधायकानि वाक्यानि ॥ एवं वसतीदं एकादशी व्रतं नित्यत्वमिधायकवाक्यश्रवणञ्च किं
नित्यं किं वा काम्यत्वविधायकवाक्यश्रवणत्वात् काम्यमिति ॥ अत्र कश्चिदाह नित्यत्वात् काम्यमिति ॥ तन्न मुक्तिमहम् ॥ नित्य
काम्यमिति यदेव नित्यं तदेव काम्यमिति कर्मधारयसमासस्यार्थः ॥ तन्नोपपद्यते ॥ नित्यत्वं नाम फलानपेक्षत्वं काम्य
त्वं च फलानपेक्षत्वं न ह्येकस्यैव फलानपेक्षत्वं तदपेक्षत्वं संभवति ॥ भावाभावयोः ॥ सामानाधिकरणभावात्
अत एकादश्यां नित्यं काम्यं चेति व्रतव्यं विधीयते ॥ तन्नेकस्मिन्नेकादशीरूपे काले व्रतद्वयस्य विधानमशक्यत्वं
मिति चेन्न ॥ कर्तृभेदेन शक्यत्वात् ॥ तथा च ॥ पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्तत्तत्तं सदेति ॥ अग्रे वक्ष्यते ॥ एकव्रतत्वेदि

परामः ॥
७५ ॥

नद्येविधानं कदा विनोपययते ॥ तथा ॥ एकादशी व्रतं गतिमयेपि जह्यान्नरु दमंति ते कामेभक्तवतु इममित्या
दिभेदः प्रदर्शितः ॥ अतश्च निष्कामो नित्यविधिना नित्यैकादशी व्रतं कुर्यात् ॥ सकामस्तु काम्यविधिना काम्यैकादशी व्रतं कु
र्यादिति सिद्धम् ॥ ॥ अथैकादशी व्रते धिकारिणः प्रदर्शयति ॥ यदा ह कात्यायनः ॥ अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यपूर्णशीति
वत्सरः ॥ एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोर्गुरुभयोरपीति ॥ एवं पक्षद्वयैकादशी व्रतस्य सर्वत्र प्राप्ते व्यवस्थया विशेषः
कालादर्शेभिहितः ॥ यथा ॥ विधवा या वनस्थस्य यते श्वैकादशी द्यौः ॥ उपवासे गृहस्थस्य शुक्लायामेव पुत्रिणः
भुजेर्निषेधः कृष्णायाम् सिद्धिरस्य ततो व्रतमिति ॥ अतश्च पक्षद्वयैकादशी व्रतं वनस्थस्य यतिविधवाः कुर्युः ॥ विधवा या
वनस्थस्य यतिः समानधर्मत्वं गुरु उपराणो प्रोक्तम् ॥ यथा ॥ पुनः प्रभातसमये घटिकैकादशी भवेत् ॥ तत्रोप
वासे विहितो वनस्थस्य यते स तथा ॥ विधवा या स्तु तत्रैव परतो द्वादशी न वेत् इति ॥ सकामः पुत्रवान् गृहस्थस्तु शु
क्लामेवोपवसेत् ॥ कृष्णायामशान्तिरुत्तिमानं कुर्यात् ॥ तदुक्तं कूर्मपुराणे ॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोर्गुरुभयोरपि

॥ नि. मृ. ॥

॥ ७६ ॥

वनस्पयतिर्भर्मांशुत्वामेव सदा गृहीति ॥ कृत्स्नैकादश्यां पुत्रवान्गृहीत्युपवासनिषेधादशानि वृत्तिमात्रमेव कु-
र्मात्त्रोपवासमिति गम्यते ॥ कृत्स्नैकादश्यां पुत्रिणा उपवासनिषेधः ॥ कूर्मपुराणे ॥ यथा ॥ संक्रांत्यो कृत्स्नपक्षे तुरविश्व-
रुदिने तथा ॥ एकादश्यां न कुर्वीत उपवासं च पारणमिति ॥ अत्र पुत्रवार्तित्यनुषज्यते ॥ कात्यायनोपि ॥ एकादशीं पु-
त्रकृत्स्नासुरविसंक्रमणे तथा ॥ चंद्रसूर्योपरागे वनकुर्यात्पुत्रवान्व्रतमिति ॥ व्रतमुपवासमित्यर्थः ॥ गौतमोपि ॥ आदि-
त्ये हति संक्रांत्या मसि तैकादशीं पुत्र ॥ व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्रीनोपवसेद्गृहीति ॥ तत्रेषु ववनेषु तथा ॥ एकादश्यां
तु कृत्स्नायां संक्रांतौ ग्रहणे पिवा ॥ उपवासं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयादि त्वादिकां केषु व संक्रांतिरविवाहादि मुक्ता-
यां भुक्त्वा दश्यामपि उपवासनिषेधः प्रतिग्रह इति चेन्न ॥ संक्रांत्यादि निषेधस्तु संक्रांत्यादिविहितोपवासविष-
यः ॥ ननु तद्भुक्त्वा दश्यामपि उपवासविषयः ॥ तदुक्तं जैमिनिना तन्निमित्तोपवासस्य निषेधो यमुदाहृतः ॥ नानु-
षंगकृतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणमिति ॥ तन्निमित्तस्य संक्रांत्यादि नमित्तोपवासस्य निषेधः ॥ ननु अनुसंगकृतः ॥

॥ रामः ॥

॥ ७६ ॥

संक्रांतादिसंयोगकृतः॥ एकादश्यामुपवासनिषेधोऽप्युक्तः॥ काम्यसंक्रांतामुपवासनिषेधो नित्यैकादशी उपवास
विषयो न भवतीत्यर्थः॥ अतश्च कृष्णपक्षेकादश्यामुपवासं न कर्तव्यं॥ काम्योपवासे तु विशेषो वक्ष्य
ते॥ नन्वेषु वाक्येषु कृष्णैकादश्यामुपवासो निषिद्धः॥ न तु भोजननिवृत्तिरुक्ता तत्कथमुच्यते॥ कृष्णैकादश्यामश
ननिवृत्तिमात्रमिति सत्यं॥ कूर्मपुराणदिववनबलात्॥ यथा॥ न शंखेन पिवेन्नोयं न खादेत्कूर्मभूकरौ॥ एकादश्यां
न भुंजीत पक्ष्मोरुभयोरपीति॥ विष्णुधर्मोत्तरेऽपि॥ सब्रह्म हास गोघृश्च स्त्री वगुरुतस्य गः॥ एकादश्यां वयोभुंक्ते
पक्ष्मोरुभयोरपीत्यादिवाक्यैर्भोजननिवृत्तेः॥ पक्ष्मैकादश्यां विप्रतिपादितत्वात्॥ तथा॥ संक्रांतां कृष्णपक्षे
त्यादिवाक्यैः॥ कृष्णपक्षे उपवासनिषेधाच्च॥ भुक्तमेव सदा गृहीत्यादिवाक्यैः॥ भुक्तैकादश्यामुपवासविधानाच्च
सकामैर्गृहिभिः॥ भुक्तैकादश्यामुपवासवृत्तं कार्यं कृष्णैकादश्यामशननिवृत्तिमात्रमिति सिद्धं॥ शयनी बोधिनी
मेदिनी मध्ये तु गृहस्थमात्रेण कृष्णैकादश्यामुपवासवृत्तं कार्यम्॥ तदुक्तम्॥ शयनी बोधिनी मध्ये मा कृष्णैका

॥ नि. मृ. ॥

॥ ७७ ॥

दशी भवेत् ॥ सैवोषोष्मा गृहस्य न तात्या कृत्वा कदाचनेति ॥ पुत्री नोपवसे हृ हीति पुत्रवतो गृहस्य स्पृह्यै काद
गृहस्य उपवासनिषेधात् सोऽपि शयनी बोधिनी मध्ये कृत्वा कादशी पुर्किं विद्रक्ष्यं कल्पयित्वा पवा संकुर्मन् ॥ तदुक्तं
मनन्त भट्टीये ॥ उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किं विस्र कल्पयेत् ॥ भक्ष्यं वविद्या विद्या विषये दर्शितम् ॥ अविद्या नाम ह्य
भेतुपयो दधि फलानि च ॥ सकृदेवात्मसंश्रया उपवासस्त्वसौ भवेदिति ॥ वायुपुराणे त्वत्रैव विशेष उक्तः ॥ न
क्तं हविष्यान् न मनो दनं वा फलं तिलाक्षारमथां वु वाज्यम् ॥ पत्यं वगव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्त
रं व ॥ यानि पुनर्यथोत्तरे दक्षिणे वाऽयने चरि कीर्तिते ॥ तुल्यं गुणमवाप्नोति द्वादशेण शुभयो रधीति ॥ तथा ॥ सोम
सूर्यगुहौ पुण्यौ यथैव मुनिभिः स्मृतौ ॥ तथा सितासिते पुण्ये द्वादशे विष्णुतुष्टिदे इति च ॥ ॥ कूर्मपुराणे नारदी
यपुराणे दिवा क्वा निषक्ष्ये पुपवासविधायकानि ॥ तानि यति वान प्रस्य विषयानि होयानि ॥ कर्तुं विशेषा
नभिधानात् ॥ अन्यथा भुक्त्वा मेव सदा गृहात्पादि वाक्यविरोधः स्यात् ॥ अयं नित्यैकादस्य उपवासनिषेधो गृहस्य स्प

॥ रामः ॥

॥ ७७ ॥

कामे तु कामानुसारेण निर्णयः॥ संतिवो भयैकादशपुपवासे न्यतरैकादशपुपवासे च भिन्नानि फलानि॥ यथा कूर्मपु
राणे॥ यदीदं विष्णुसायुज्यं श्रियं संततिमात्मनः॥ एकादशपुपवासे त्वष्टमोरुभयोरपीति॥ गोभिलोपि॥ एकादशपु
सिते पक्षे यश्च कूर्म उपोषणम्॥ स विष्णुलोकं व्रजति कथं पक्षे विमुच्यत इत्यादिवाक्यैः फलविशेषाभिधानात् तत्तत्फला
पेक्षया भयैकादशपुपवासे न्यतरैकादशपुपवासां कामे पदा संकुर्यादित्यलमतिविस्तरेण॥ अथोपवासस्वरूपं नि
रूप्यते॥ यदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे॥ उपास्यत स्तुपायेभ्यो यस्तु वासोगुणैः सह॥ उपवासः सविज्ञेयः सर्वभोगविवर्जित इ
ति॥ अत्र पायेभ्यो निवृत्त इत्युक्तं तात्त्विकानि पायानीत्यत्र सुमंतुराहा विहितस्याननुष्ठानमिन्द्रिमाणा मतिगुहः॥
निषिद्धसेवनं जैह्वं वर्जनीयं प्रयत्नत इति॥ हारीतोपि॥ पतितपाखंडिनास्तिकादि संभाषणमनृताश्लीलादिक
मुपवासदिने वर्जनीयमिति॥ विष्णुपुराणे॥ तस्मात्पाखंडिभिः पापैरात्मापमर्शनि सृजेत्॥ विशेषतः क्रियाकाले
यज्ञादौ अपि दीक्षित इति॥ कूर्मपुराणेपि॥ बहिर्गुणं त्यजान् सति पतितं चरजस्वलां॥ न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेषेत

॥ त्रि.मृ. ॥
॥ ७८ ॥

व्रतगासर इति ॥ पाखंड्यादिस्पर्शनदर्शनविषये प्रायश्चित्तमपि विष्णुपुराणे एवोक्तं ॥ यथा ॥ स्पर्शनेव नरः स्नात्वा
भुवि रादित्यदर्शनात् ॥ संभाष्यतान् भुविषदं वितयेदव्युतं बुधः ॥ तेषामालोकनात्सूर्यपश्येत्तमतिमात्तर इति
॥ भुविषदं बुधप्रदं ॥ विष्णुधर्मोत्तरेपि ॥ असंभाष्यान् ॥ समाभाष्य तुलस्य तसिकादलम् ॥ आमलक्या फलं
वापि पारणे प्राश्य भुञ्जीतीति ॥ गुरोः सहवास इत्युक्तम् ॥ तत्र गुणाश्च विष्णुधर्मे एवोक्ताः ॥ तज्जप्य जपनं ध्या
नं तत्कथाश्रवणं दिक्कम् ॥ तद्वर्तनं च तन्नामकीर्तनं श्रवणं दयः ॥ उपवासकृतामेते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥
तद्यत्नेनात्र प्रक्रान्तत्वादिष्णुरेवाभिधीयते ॥ ॥ मथोपवासकृतं नियमा उपवने ॥ उपवासप्रतीदन्त धावनं
दिं सामनृतं वीर्यमसकृज्जलपानं सकृज्जलभक्षणं स्त्रीसंयोगं दिवा स्वापेमां संववर्जयेत् ॥ तड् क्लृप्तं
वसिष्ठेन ॥ उपवासे तथा श्राद्धेन खादेदंत धावनम् ॥ दंतानां काष्ठसंयोगं च तिसप्तकुलं नर इति ॥ उपवासा
दिषु दंतकाष्ठनिषेधे नुकल्पो व्यासेनोक्तः ॥ यथा ॥ अलाभे दंतकाष्ठानां निषिद्धायां तिथावपि ॥ अपोद्वा दशांगी

॥ रामः ॥
॥ ७८ ॥

दूषैः पत्रैर्वा दंतधावनमिति॥ दंतधावने प्रायश्चित्तं विष्णुधर्मेष्वरम्॥ आद्योपवासदिवसे स्वादित्वादन्तधावनम्॥
गायत्र्या शतशः पूतमंबु प्राशयिष्यतीति॥ हिंसावैर्ययोः प्रायश्चित्तं स्मृतिसंग्रहे प्रोक्तम्॥ स्तेनहिंसकयोः सार्व
कृत्वा स्तेनं च हिंसनम्॥ प्रायश्चित्तं व्रती कुर्याज्जपेन्नामशतत्रयमिति॥ नाम विष्णुनाम॥ मिथ्यावादिवा स्वापा-
सकृज्जलपानेषु प्रायश्चित्तं कात्यायनेनोक्तम्॥ मिथ्यावादे दिवा स्वापे वक्रशोम्बुनिषेवणे॥ अष्टाश्वरं व्रती ज-
प्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिरिति॥ ॥ अष्टाश्वरं तु॥ ॐ नमो नारायणाय इति॥ तौ वृत्तवर्णे स्त्री संभोगमास भक्षणे पुष्ये
ठी नसिता प्रायश्चित्तमुक्तम्॥ यथा॥ तौ वृत्तवर्णे स्त्री संभोगे मांसनिषेवणे व्रतलोपे नैव कुर्यात्कृष्णावज्जिवर्ज-
नमिति॥ ॥ अत्र सामान्येन स्त्री संभोग इत्युक्तं पितृदारेषु ऋतुकाले गर्भादिषु व्रतलोपेनास्ति॥ तदुक्तं कात्या-
यनेन॥ रेकः शुक्लात्मकं भोगं मृतेत्यत्र धर्मः सत इति॥ रेतः सेकः ऋतुकाले गर्भाधाननिमित्तकः॥ तदात्मकं संभोगं
वर्जयित्वा मृते संभोगे व्रत स्पष्टमव्ययार्थः॥ ऋतुकालोपि षोडशी निशा॥ तदतिक्रमे दोषश्च व्रतान्तः॥ अन्यत्रिंशत् सु

॥ नि.मृ. ॥

॥ ७८ ॥

वृत्तादि वसेना कृते पिगर्भाक्षाने षोडश निशा यर्मनं कालान्तरे वि कर्तुं शक्यत्वा न्नाति क्रम दोषः ॥ अतश्च षोडश निशा
त्मक सवत्स्रकाले रेतः सेके वृत्त भंगो नास्तीत्यर्थः ॥ स्वदारव्यतिरिक्ता मुत्प्रेक्षणा स्पर्शादिभिरपि ब्रह्मवर्म भंगो भवति
॥ यथा ॥ स्त्रीणां संप्रेक्षणा स्पर्शमिथः संकथनादपि ॥ भिद्यते ब्रह्मवर्म तु स्वदारे श्रुतु संगमादिति ॥ अत्र संप्रेक्षणादि
कंसरागमेव ॥ अतश्च मात्रादितुल्य दर्शनेन दोषः ॥ अतु संगमादिति ॥ अतुरपि षोडश निशा या अर्वा वीनः ॥ सा
वकाश एव अतु कालो ज्ञेयः ॥ अन्यथा कात्यायन वचनविरोधः स्यात् ॥ अतश्च स्वदा राणां स्पर्शनादिभिरपि ब्रह्मवर्म
भंगो नास्तीत्यर्थः ॥ मांस विषये व्यासेन विशेषो दर्शितः ॥ वर्जयेत् पारणे मांसं वृता हे पौष धंस देति ॥ औषधात्मक
मपि मांसं वृता हे वर्जयेदित्यर्थः ॥ इत्युक्त नियम सहितः ॥ प्रातः स्नानानंतरं मुष वा स संकल्पं कृत्वोपवा संकुर्वति
तत्र नित्ये मनसैव मंत्रेण संकल्पयेत् ॥ मंत्रश्चायकाद न्नाति राहारः स्थित्वा ह मपरे हति ॥ भोक्ष्ये हं पुंडरीकाक्ष श
राणां मे भवा युतेति ॥ काम्ये तू प वा सेज पूर्ण ता म्र पात्रं ह स्तेन गृहीत्वोद श्रु खः ॥ सतु पूर्वोक्त मंत्रेण संकल्पमुच्चेत्

॥ रामः ॥

॥ ७८ ॥

तदुक्तं देवलेन ॥ गृहात्तौ दुम्बरं पात्रं वारि पूर्णं उदङ्मुखः ॥ उपवासं तु गृहीयाद्यथा संकल्पयेदुध इति ॥ अत्र यथा संक
ल्पयेदित्यनेन संकल्पानां वाङ्मूलं द्योतयते ॥ अतश्च काम्यादिप्रदाभावेऽपि अयं काम्योपवासविधिरिति ज्ञायते ॥ नित्ये सं
कल्पभेदाभावात् ॥ यथा संकल्पयेदित्यसंगतं स्यात् ॥ ॥ अभोपवासनियमेनित्यकाम्यभेदेन विशेषांतरमुच्यते
नित्योपवासे केवलमेकादश्यां सामं प्रातश्च भोजनं वर्जयेत् ॥ दशमी द्वादश्योर्ते कथं कृति यमः ॥ ॥ तदुक्तं कात्यायनेन
नित्योपवासी यो मर्त्यः सामं प्रातर्भुजि क्रियाम् ॥ संप्रजे त्मति सां विप्रः संप्राप्ते हरि वासर इति ॥ विप्र इति सर्ववर्णेषु
लक्षणां ॥ काम्योपवासे तु दशम्यां द्वादश्यां चैकभक्तं कार्यमेकादश्यां तत्प्रवासः कार्यः ॥ ॥ तदुक्तं देवलेन ॥ सामं सा
धनयोरङ्गोः सामं प्रातश्च मध्यमे ॥ उपवासफलप्रेप्सुर्जलप्राप्तं वतुष्यमम् ॥ अत्र फलप्रेप्सुरित्यनेनैवास्म्यकाम्यविष
यत्वं ज्ञायते ॥ काम्यस्य विशेषान्तरं कात्यायनेनोक्तम् ॥ अष्टाक्षरेण मंत्रेण त्रिजपेनाभिर्मंत्रितं ॥ उपवासफ
लप्रेप्सुः पिवेत्प्रातर्गतं जलमिति ॥ काम्योपवासे दशम्यादिदिनत्रयं कात्यायनीतिवर्जयेत् ॥ ॥ तदुक्तं मत्स्यपुराणे ॥

॥ नि.मृ. ॥

॥ ८० ॥

कांस्पंमांसं सुरां शौद्रं तैलं वित्तं भाषणम् ॥ आया संवत्सरा संवदि वास्वा पंचमैथुनम् ॥ शिलापिष्टं मसूरं वदनाम्ना
दिषु वर्जयेदिति ॥ विष्णुधर्मोत्तरेपि ॥ कांस्पंमांसं मसूरं वपुनर्भोजनमैथुनम् ॥ प्रुतं मद्यामुपातं वफलप्रेषुर्वि
वर्जयेदिति ॥ अत्र मांसमद्ययो र्येवामेव प्राप्तिस्तथा मेव निषेधः ॥ अन्ये कान्ता प्राप्तिर्न निषेधः ॥ अमुपातमत्रासक
निषिद्धम् ॥ ॥ स्कन्दपुराणेपि ॥ कांस्पंमांसं मसूरं वयणकं कोणारूषकम् ॥ शकं मधुपरा न्नं व हसुरस्या विनेफ
लमिति ॥ शकमुपोदकीव्रतप्रारंभश्च वहिरन्तःशोधनप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यः ॥ ॥ तत्रायं मंत्रः ॥ शरीरमंतः क
रणेपघातं वा यश्च विष्णुर्भगवानशेषम् ॥ नामं नमत्वा शुभमेह शर्म भूया दनन्ने हृदि संनि विसे ॥ अंतःशुद्धिं व
हिः शुद्धिं शुद्धोधर्ममयो वुतः ॥ सकरोतु ममैतस्मिन् शुविरे वास्मि सर्वदेति ॥ अनेन मंत्रेण शुद्धिं कृत्वोक्तं निमोघे
त उपवासं कुर्यात् ॥ इदानीं पुण्यासानुष्ठातसिद्धयर्थं शुद्धाविद्याभेदेनैकादश्यां अष्टादशाभेदाद्व्याने ॥ अत्र शुद्धैका
दशी समता नूनताधिक्ययोगात्त्रिविधा ॥ सात्रिपिधा विद्यादसाम्यनूनताधिक्ययोगात्तत्रैकं त्रिविद्याभवति ॥ ए

॥ रामः ॥

॥ ८० ॥

वंशुद्यामानवभेदाः॥ शुद्धसमाद्यादशीसमा॥ शुद्धसमाद्यादशीन्यूना॥ शुद्धसमाद्यादशपधिका॥ ३॥ शुद्धन्यूनाद्या
दशीसमा॥ ४॥ शुद्धन्यूनाद्यादशीन्यूना॥ ५॥ शुद्धन्यूनाद्यादशपधिका॥ ६॥ शुद्धाधिकाद्यादशीसमा॥ ७॥ शुद्धाधिकाद्या
दशीन्यूना॥ ८॥ शुद्धाधिकाद्यादशपधिकावेति॥ ९॥ एवंविद्यापिसाम्यन्यूनाधिकयोगात्रिविधा॥ सापिदां दशीसा
म्यन्यूनाधिकयोगात्प्रत्येकत्रिविधा॥ एवंविद्याप्यपिनवभेदाः॥ यथाविद्धसमाद्यादशीसमा॥ १॥ विद्धसमाद्यादशी
न्यूना॥ २॥ विद्धसमाद्यादशपधिका॥ ३॥ विद्धन्यूनाद्यादशीसमा॥ ४॥ विद्धन्यूनाद्यादशीन्यूना॥ ५॥ विद्धन्यूनाद्या
दशपधिका॥ ६॥ विद्धाधिकाद्यादशीसमा॥ ७॥ विद्धाधिकाद्यादशीन्यूना॥ ८॥ विद्धाधिकाद्यादशपधिकावेति॥ ९॥ एवं
मिलित्वाष्टादशभेदाभवन्ति॥ अत्र सर्वेष्वपि भेदेषु कादशी द्यादशोऽसमत्वं नाम प्रकृष्टघटिकात्मकत्वं॥ ततो न्यूनत्वे
नूतनत्वं आधिक्ये आधिक्यं वक्ष्ये॥ अत्र शुद्धसमाद्यादशीसमादिषु द्वेदेषु सर्वे गृहीयतिभिः पूर्वोक्तोपपत्त्या॥ तदुक्तं
दपुराणे॥ शुद्धायदासमाहीना समशीरणधिकोत्तरा॥ एकादशीमुपवसेन्न शुद्धां वै सवीमिति॥ शुद्धासकादशीयदा

॥ ति. मृ. ॥

॥ ८१ ॥

समा उज्जरा द्वा दशी समाशी एता धिकावा ॥ तथा भुजायदा हीना उज्जरा च पुनस्तथा विभेति भुजसमा भेदत्रये भुजसू-
ता भेदत्रये वैकादशी मुपवसेत् ॥ नभुजां वै सम्वी द्वा दशी मित्यर्थः ॥ यत्तु ब्रह्मपुराणवचनं ॥ एकलिप्ता समा मुक्ता-
यदि वृद्धिपरातिथिः ॥ ॥ अथ वैकादशीनां सित दशम्या वा भसंगा ता ॥ द्वा दशी तु कला काष्ठा यदि स्यादपरे हति ॥ द्वा दशा
द्वा दशी हंति पूर्व स्यां पार एतां कृतमिति ॥ ॥ अस्यार्थः ॥ तिथिवृद्धिपरत्वे एकादशी परदिने एकलिप्ता वासि ॥ अथवा उपर-
दिने नास्ति तत्रोभयत्रापि त्रयो दश्यां द्वा दशी सज्जा वा कुरु द्वा दश्यामेकोपवसेदिति ॥ इदं तु विदुः समाया द्वा दश्या धि-
कमुक्ताया विषये सार्थकं ॥ ननु भुजसमा भुजहीना विषयं ॥ अन्यथानभुजां वै सम्वी मिति वचनविरोधः स्यात् ॥ द्वा द-
शी साम्यमुक्ता भुजा धिका द्वा दशी हानि मुक्ता भुजा धिका च पूर्वाग्रहस्यैव पोष्या ॥ यतिभिस्तु तरेति व्यवस्था ॥ यत्तु
कं मा कं डे मपुराणे ॥ संपूर्णे का दशी मत्र प्रभा ते पुनरेव सा ॥ पूर्वा मुपवसेत् कामी निष्कामस्तु त्रयं स देति ॥ अत्र का-
मीनिः कामयदाभ्यां गृहीयती इत्युच्यते ॥ प्रायेण गृहीतां सकामत्वाद्यतिनां निष्कामत्वाच्च ॥ तथा च ॥ एकादशी प्रवृत्ता च

॥ रामः ॥

॥ ८१ ॥

कुलेकलेविशेषतः॥ तत्रोत्तरांशमितिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही॥ स्कन्दपुराणेऽपि॥ संपूर्णैकादशीयत्र प्रभाते पुनरेव सा॥
त्रयोदशीऽयः कालेऽपोष्यात्तत्र का भवेत्॥ उपोष्येदिति च तत्र विष्णुप्रीतान्तत्वरैरिति॥ तत्रापि दिति च उपोष्ये इति गृ
हीयति भेदेन व्यवस्था ज्ञेया॥ भृङ्गाधिकाद्यादशपधिका तु सर्वैरप्युत्तरैवोपोष्या॥ तदुक्तं नारदेन॥ संपूर्णैकादशी
यत्र प्रभाते पुनरेव सा॥ तत्रोपोष्याद्वितीया तु पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनीति॥ गरुडपुराणेऽपि॥ संपूर्णैकादशीयत्र प्रभाते
पुनरेव सा॥ तत्रोपोष्यापरापुण्या परतो द्वादशी मदीति॥ स्मृत्यंतरेऽपि॥ संपूर्णैकादशीयत्र प्रभाते पुनरेव सा
वैष्णवी च त्रयोदशो घटिकैकापि दृश्यते॥ गृहस्थोऽपि परां कुर्यात्पूर्वामुपवसेत्तदेति॥ ॥ अथ विरुद्धा भेदेषु
व्यते॥ तत्र द्वादशी साम्यमुक्ता विरुद्धा॥ द्वादशी हानिमुक्ता विरुद्धा समावर्त्तगृहस्थेऽप्युपोष्याः परा मतिभिरिति व्यवस्था
तदुक्तं पुराणसमुच्चये॥ दशमी मिश्रिता पूर्वा द्वादशी च विलुप्यते॥ रुकादश्यात्तदा ब्रह्म नुपवासः कथं भवेत् इति प्र
श्ने॥ भुवैव द्वादशी राज नुपोष्या मोक्षकांक्षिभिः॥ सकामैर्गृहिभिः पूर्वा विद्यापीति विनश्चय इति॥ विरुद्धा समावर्त्त

॥ नि. मृ. ॥

॥ ८२ ॥

दशपक्षिकवत्सं तु द्वादशपक्षमेकादशी सद्भावात् सर्वेषां परत्रैवोपवासः ॥ तथा वस्मर्त्तते ॥ कलार्द्धेनापि विद्याया दशमैका
दशी यदा ॥ तदा ह्येकादशी त्यक्त्वा द्वादशी समुपोषयेदिति ॥ विरुहीना द्वादशी समा- विरुहीना द्वादशी हीना ॥ विरुही
ना द्वादशपक्षिका वसर्वैरपि पूर्वोपोष्या ॥ तदुक्तं स्मृत्यंतरे ॥ एकादशी न लभेत सकला द्वादशी भवेत् ॥ उपोष्या
दशमी विद्या अभिरुहा लको ब्रवीत् ॥ अथ भृंगोपि ॥ सर्वत्रैकादशी कार्या दशमी मिश्रिता तत्रैः ॥ प्रातर्भवतु वा मा भू इ
त्या न्नित्यमुपोषणमिति ॥ विद्याधिका द्वादशी समा विद्याधिका द्वादशपक्षिका वसर्वैरपि परैरुपोष्या ॥ तदुक्तं विष्णु
धर्मोत्तरे ॥ एकादशपक्षमीवैकद्वितीया ववतुर्द्दशी ॥ अमावास्या तृतीया व उपोष्याः स्युः परान्विता इति ॥ अत्र द्वा
दशपक्षिकवत्सं विरु समायां विद्याधिकायां वद्वितीयादिने एकादशी सद्भावात् परत्रैवोपवासः ॥ दशमी वैधर्म्य
निषेधाच्च ॥ तदा ह्यनारदः ॥ नोपोष्या दशमी विद्यासदैवैकादशीतिथिः ॥ तामुपोष्यतरो जह्या तु एषेवर्षशतोऽ
वमिति ॥ तथा च ॥ दशम्यानुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ॥ तस्यापत्यं दिनसं स्यात्परे त्वनरकी व्रजेदिति ॥ दश

॥ रामः ॥

॥ ८२ ॥

मीशेष संयुक्तागोधार्यसमुपेक्षिता ॥ तस्याः पुत्रशतंतस्तस्मात्तां परितर्जयेदिति ॥ एवं विदुर्हीना तत्र प्रेषिदशमी
वैधनिषेधो नाशंकनीयः ॥ तत्र त्रयोदशी पारणपर्याप्तत्वाद्दशसंभवात् ॥ तदुक्तं न व्यभंजेण ॥ पारणमंत्रलभे
तद्वादशी यदि कुत्रचित् ॥ तदा तौ दशमविद्यापुष्योष्णकादशीतिथिरिति ॥ हारीतोपि ॥ त्रयोदशी यदा तस्याद्वा
दशी घटिका द्यमम् ॥ दशमैकादशी मिश्रासैवोष्णसदातिथिरपि ॥ अत्रापि घटिका द्यममपि पारणपर्याप्तत्वा
पलक्षणम् ॥ वायुपुराणेपि ॥ एकादशी यदा विद्याद्वादशी वक्ष्यंगता ॥ दशमीमिच्छिता तत्र उपोष्यामुनिस्तत्र
मेति ॥ विद्यानिषेधवाक्यातिशयसर्वेष्वपि द्वादश्याधिक्यवत्त्वां विदुःसमायां विद्याधिक्यां वज्ञातव्यानि ॥ ननु द्वाद
शी साम्यवत्त्वां द्वादशी हानिवत्त्वां तत्र त्रयोदश्या पारणयोग्यत्वाद्दशसंभवाविद्यायामेवोपवासो युज्यते ॥ द्वादश्या
धिक्यवत्त्वां विदुर्हीनायां तु त्रयोदश्या पारणयोग्यत्वाद्दशीसंभवाद्दुष्टद्वादश्यामेवोपवासोऽस्त्विति चेत्सत्यम् ॥
तस्याविकल्पासहत्वेनोपवासयोग्यत्वात् न स्वीकारः ॥ यथा ॥ किं सूर्योदयादवर्तयते द्वादशीभागे उपवासः ॥ किं वा

॥ नि. प्र. ॥

॥ ८३ ॥

उदया उत्तरस्मिन् द्वादशीभागे नाशः ॥ तस्यैकादशी प्रत्यासन्नत्वेऽप्युपवासो योग्यत्वात् ॥ नापि द्वितीयः ॥ तस्योपवासो
मेवेत्येकादश्यप्रत्यासन्नत्वात् ॥ अतश्च विद्यानिषेधवाक्यमित्युक्तविषयाण्येवेत्यतवचम् ॥ विद्याधिका द्वादशी हीना तु गृ
हीभिः पूर्वोक्तोऽप्या ॥ यतिभिरुत्तरेति व्यवस्था ॥ तदुक्तम् ॥ एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ॥ त्रितिथिस्मृगहोरात्रं तेषां
व्यंतत्सु तार्थभिरिति ॥ तथा च ॥ एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ॥ उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वित इति
गृहीणः परत्रोपवासनिषेधात् ॥ उपवासस्य अनित्यत्वे नावस्थकत्वात् पूर्वत्रैवोपवासः प्रतीयते ॥ परविद्याविद्या
यकवाक्यसामर्थ्या अतीतां परत्रैवोपवासो वसीयते ॥ यथा ॥ द्वादशीसंगता यत्र भवत्येकादशी कला ॥ दिन
क्षयेऽपि सा पुण्या न दशम्या मुक्ता क्वचिदिति ॥ तथा च ॥ द्विस्मृगेकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ॥ पुण्यं क्रतुः
तस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणमिति ॥ तथा ॥ कालायेकादशी यत्र द्वादश्यनुगता भवेत् ॥ दिनक्षयेऽपि सा पुण्या
यतीनामन्नरातिभिरिति ॥ यत्नतस्तभट्टैरत्रवाक्ये प्रतिपदं गृह्यस्थस्याप्युपलक्षणं नेतरव्यावृत्त्यर्थम् ॥ तथा सति

॥ रामः ॥

॥ ८३ ॥

प्राप्तभावेन पुत्रवतो गृहस्थस्योपवासनिषेधानुपपन्निरित्युक्तम् ॥ तज्जागवतमतपश्चपातेनैवेति गम्यते ॥ मतः
सर्वेषां शब्दानां सजातीयोपलक्षकत्वादेवमतिपदस्य विजातीयः ॥ गृहस्थोपलक्षकत्वे प्रसिद्धि विरोधः ॥ किंच नि
त्यमप्रवाहणो वर्जयेदित्यादौ वाक्यान्तरा प्राप्ता मपि कामतः प्राप्तमेव मप्रपातादिकं निषिध्यते स्वमत्रापि पुत्रवतो
गृहस्थस्य वाक्यान्तरप्राप्तेऽपि कामतः प्राप्त उपवासो निषिध्यत इति निषेधोऽप्युपपद्यते ॥ किंच तैरेव संघर्षोऽर्थाद
शीत्यादिविज्ञानेभ्यः संगृह्य संसर्गं दर्शयित्वा स्वपक्षविरुद्धा यत्रैवा पूर्वविद्येति तस्यैव संसर्गं दर्शिता ॥ ते च संसर्गं
श्लोकालिखन्ते ॥ शुद्धविद्यादशम्या कविदयित्तो दैधर्मेकादशीयं प्रत्येकं च त्रिधा सौ पुनरपि समता नूनता चिक
षो गान् ॥ पक्षाः प्रत्येकभिन्नाः पुनरपि षड्मीछादशी नूनताश्चैव संवन्धादेव मस्या दशखलुमिलिता कल्पनाः संभ
वंति ॥ १ ॥ स पूर्णैकादशीयान भवति ॥ परतः सा समावा समावा नूना वाना सि वाच्यं व्रजति हरिदिनं छादशी
सापि चोर्ध्वम् ॥ सर्वे कुर्मुः परस्ता उपवसनमथ छादशीतोर्ध्वमेति प्रव्रा उन्नतिती प्रामुपवसन्तु जनाः पूर्वममेतु सर्वे

॥ त्रि.मृ. ॥

॥ ८४ ॥

॥ १ ॥ यद्येषा पूर्वविद्या भवति वपरतः सा समावा समावा सर्वं कुर्याद्वितीया मथ हरिदिवसः पूर्वविद्येपि यामात
-द्यादशां सात संस्पृग्मदिभवति परं मोक्षिणः पूर्वमन्ये यद्यविद्या न बोद्धं परमुपरिभवेत्तत्र सर्वपरस्तात् ॥ २ ॥
पूर्वविद्या भवासा न भवति परतो द्यादशी वा पिसोर्द्धं कुर्यात्तत्रोपरिष्ठान्मु निजननिकरः पूर्वमन्ये व सर्वं ॥ वि
जं प्रातर्दशम्या हरिदिनमथ द्यादशी रात्रिशेषे सर्वः पूर्वतदानीमुपवसतु जनः ॥ प्रीतये केशव स्पेति ॥ ३ ॥ अत
एव भागवतमतामुसा रेणान न भवत्यारब्धानमिति प्रतीयते ॥ स्मार्तमते तु विज्ञाने भवशेते वगृह्य मोर्ववस्ये
त्यलमिति प्रपंचेन ॥ ॥ अथ प्रकृतमनुसंधीयते ॥ ननु ॥ सकादशी यदा विद्या द्यादशी वक्ष्यंगता ॥ क्षीणा सा द्याद
शी ज्ञेयानं तत्र विधीयते ॥ तथा च ॥ सकादशी यदा विद्या द्यादशी वक्ष्यंगता ॥ त्रिदिने तत्र विज्ञेयं तत्र पुण्यं न र्थक
म् ॥ दानं वाप्ये कभक्ती वा यद्य कुर्यादया वित्तमिति व द्यादशी क्षयेन क्तादिकं विहितं ॥ तत्कथं गृह्यति विषयत्वेन व्य
वस्थोक्तेति चेत्सत्यम् ॥ सकादशी व्रतस्य नित्यत्वा व्यवस्था सिद्धिः तदुक्तम् ॥ अविद्या ह्यनिविद्यायेन लभ्येत यदा

॥ रामः ॥

॥ ८४ ॥

तिभिः॥ मुद्रुर्ज्ञैः पंचभिर्विद्यागुण्योकादशीभवेदिति॥ पंचमुद्रुर्ज्ञैर्विद्यायाश्चपिगुहणा न्नैकभक्तादिविषयस्त्वशक्त
विषयनक्तादिविषयानुवादका इत्यविरोधः॥ ननु यतीनामुत्तरैकादश्या मुयवास इत्युक्तं॥ तदात्र योदश्यां परां स्या
त्तच्च निषिद्धम्॥ यथा॥ कलाकाष्ठामुद्रुर्ज्ञैवा यदि वे न्नपरे हति॥ द्वादशा द्वादशी हंति तत्र योदश्यां तु पारणमिति॥ तथा व
सकादशीमुपोष्यैव द्वादश्यां पारणं स्मृतम्॥ त्रयोदश्यां न तत्कुर्याद्द्वादशा द्वादशी क्षयादित्यादिभिर्मत्स्यपुराणादिवा
क्यैस्त्रयोदश्यां पारणं निषेधात्कथमुत्तरोपवास इति चेत् सत्यम्॥ त्रयोदशी पारणविधायकवाक्यबलादिति ब्रूमः॥
तड्ज्ञेवायुपुराणे॥ कलाप्येकादशी यत्र परतो द्वादशी भवेत्॥ पूर्णं कृतुं शतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणमिति॥ स्कन्दपु
राणे॥ सकादश्यां तु विद्यायां नोपवासार्थनादिकम्॥ द्वादश्यामेव तत्कुर्यात्त्रयोदश्यां तु पारणम्॥ शतयज्ञाधिकं पूर्णं
मुक्तिरेव परं फलमिति॥ तर्हि विरोधो भविष्यतीति चेन्न॥ त्रयोदशी पारणविधिनिष्क्रामविषयः॥ त्रयोदशी पारणं नि
षेधः सकामविषय इत्यविरोधः॥ तड्ज्ञे स्कन्दपुराणे॥ पारणं तत्र योदश्यां निष्क्रामानां विमुक्तिदमिति॥ गरुडपुराणेपि॥

॥ त्रिम् ॥

॥ ८५ ॥

पारणं तत्र मोदशं न कर्तव्यं फलार्थिभिरिति ॥ नन्वेवं व्यवस्थितास्वेकादशी पुष्यारण्यवस्थापुक्ता ॥ यत्र तु द्वादशी साम्यवत्यां
विद्याधिकायां गृहि मत्पोरुत्तरत्रैवोपवासस्तत्र कथमुपपत्तिरिति चेत्सत्तमम् ॥ तत्र तत्तरैकादशीविधायकवाक्यबलादे
व त्रयोदशं पारणोपपत्तिरिति तर्कवित्कष्टम् ॥ यद्वा त्रयोदशी पारणनिषेधवाक्यानि पारणार्थं प्र द्वादशी संभवे
तामतिक्रम्य त्रयोदशं पारणं न कार्यमित्येवं परत्वेन वर्णनीयानि ॥ तदतिक्रमे दोषश्रवणात् ॥ यथा ॥ यदि किञ्चित्
त्रयोदशं द्वादशीवोपलभ्यते ॥ द्वादशं पारणं तत्र वर्जयित्वा त्रयोदशीम् ॥ महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लंघितान
रेः ॥ करोति धर्महरणमश्नातेव सरस्वतीति ॥ ननु यदा द्वादशी घटिमात्रादिघटिकामात्रावाभवति तदा ह्यस्यां द्वा
दशं प्रतर्ज्यादिक कर्मनुष्ठाना संभवात्कथं द्वादशं पारणोपपत्तिरिति चेत्सत्तमम् ॥ माध्याह्निकं कर्म पित्रातरे वा
पक्षे कृत्वा पारणं कार्यम् ॥ तडक्तं गुरु उपुराणे ॥ यदा त्विह द्वादशी स्यादपकर्षी भुजेर्भवेत् ॥ विधेर्माध्याह्निकस्यापि त
त्र स्यादपकर्षणमिति ॥ स्कन्दपुराणेऽपि ॥ यदा भेदवती बाल्या द्वादशी पारणे दिने ॥ उमः काले दयं कुर्म्यत्रातर्ज्यादिकं स

॥ रामः ॥

॥ ८५ ॥

दिति यद्वा ॥ अस्यायो द्वा दशमहिः पारणं कृत्वा नित्यकर्मो नुष्ठा नाननारं भोजनं कुर्यात् ॥ तडुक्तं कात्यायनेन ॥ विष्वादिकं
भर्त्तुं न तं पारणं तु निमित्ततः ॥ अहिंस्तु पारयित्वाथ नैतकांते भुजिर्भवेत् ॥ देवलोपि ॥ संकटे विष्ममे प्राप्ते द्वादशं पारणं क
थं ॥ अहिंस्तु पारणं कुर्यात्पुनर्भुक्ते न दोष इति ॥ पारणं तु मंत्रपूर्वकमुपवासं हरये निवेश्य कुर्यात् ॥ तदा ह कात्या
यनः ॥ मंत्रं जपित्वा हरये निवेश्योषणं व्रती ॥ द्वादशं पारणं कुर्याद्वर्जयित्वा ह्यपोदकीमिति ॥ उपोदकी शाकवि
शेषः ॥ मंत्रस्तु ॥ अज्ञानतिमिरंधस्य व्रते नानेन केन वा ॥ प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदक्षिप्रदो भव ॥ कुस्म कृष्ण कृपा
नुस्त्वमगतीनां गतिर्भवः ॥ संसारार्णवमग्नानां प्रसीद मधुसूदनेति ॥ द्वादशं प्रायाः पंचदशनाडिका हरिवास
रसंज्ञास्ता अतिक्रम्य पारणं कुर्यात् ॥ तडुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ॥ द्वादशः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः ॥ तमतिक्र
म्य कुर्यात् पारणं विष्णुतत्पर इति ॥ उपवासे त्वशक्तौ वृद्धातुरादिरुपवासानु कल्पमेकमह्नादिकं कृत्वा द्वादशमे
वोपवासव्रतं समापयेत् ॥ तदा ह कात्यायनः ॥ उपवासे च शक्तानामशितैरूर्ध्वजीविनाम् ॥ एकभक्तादिकं कार्यमाह

॥ नि.मृ. ॥

॥ ८६ ॥

वैधायनोऽनुनिरपि ॥ कर्मपुराणेऽपि ॥ एकमेकं न न केन न शी ए वृक्षातुरः सिपेत् ॥ नति क्रमेण दृशितु उपवासव
तेन चेति ॥ माकंडेऽपि ॥ एकमेकं न न केन न तथैवायाचितेन व ॥ उपवासे न दानेन न निर्वी दशिको भवेदिति ॥
वायुपुराणेऽपि ॥ अथ वा विप्रमुखेभ्यो दानं दद्यात्स्वशक्तितः ॥ उपवासफलं तस्य समं संभविष्यति ॥ तत्र भोज
नदोषोऽपि तत्क्षणादेव न उपपत्तीति ॥ एकमेकं दिष्टं शक्तं उपवासा दिव्यं ते भार्या दीनि योजयेत् ॥ तउक्तं स्वयं पुराणे
असामर्थ्यात् स रस्य व्रते वसमुपस्थिते ॥ कारयेत्कर्मपत्नी वा पुत्रं वा विनयान्वितम् ॥ भ्रातरं भगिनीं शिष्यं वा
ह्यहं दक्षिणादिभिः ॥ दक्षिणा मंत्ररेण विपितमातृगुर्वर्धमुपोषणे ह्ये रप्युपवासफलं तुल्यं ॥ यथाह का
त्यायनः ॥ पितृमातृभ्रातृपतिगुर्वर्थवविशेषतः ॥ उपवासं प्रकुर्वीत पुण्यं शतगुणं भवेत् ॥ दक्षिणा नात्र दा
तव्या भुश्रूषा विहितानि हि तेति ॥ तथा ॥ नारी वयसि मुदिरप्येकादशमुपोषिता ॥ पुण्यं शतगुणं मायादिति वैधा
यनो ब्रवीत् ॥ उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ तथा ॥ राज्ञस्त्वशत्रिणार्थे वै एकदशमुपोषितः ॥

॥ रामः ॥

॥ ८६ ॥

पुरोधाः शत्रिणा सांख्य फलमाप्नोति त्रिश्चितम् ॥ उपवासफलं ताभ्यां सममेव समाप्यते ॥ शत्रिणेति छंदसः शब्दः ॥ ॥
पितामहादीनुद्दिश्य एकादशमभोजनं कृते तु तत्फलं विप्राः समगुं फलमाप्नुयुः ॥ कर्त्तृशतगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र ॥
न संशयः ॥ एकादशीव्रतं सूरतके दातार्यनवर्जितं कुर्यात् ॥ ॥ तडु कं वाराहपुराणे ॥ सूरतके वनरः स्नात्वा प्राणम्यम
नसा हरिम् ॥ एकादश्यां न भुंजीत व्रतमेव न लुप्यते ॥ पूर्वसंकल्पितं यन्नुव्रतं सुनिश्चितव्रतैः ॥ तत्कर्त्तव्यं तैः शुद्धं दा
तार्यनवर्जितमिति ॥ मृतके त्वेकादश्यामभोजनं कृत्वा द्वादश्यां स्नात्वा भुंजीत ॥ ॥ तडु कं वाराहपुराणे ॥ मृतके
हिन भुंजीत एकादश्यां सदा नरः ॥ द्वादश्यां तु समभ्यामात्मा त्वाविष्णुं प्राणम्यवेति ॥ कूर्मपुराणेऽपि ॥ काम्येऽप्यवा संप्रक्री
तेऽनारामतसूरतके ॥ काम्येनामव्रतं कुर्याद्दातार्यनवर्जितमिति ॥ सूरतके वर्जितं दानादिकं तदने कुर्यात् ॥ ॥
तडु कं मत्स्यपुराणे ॥ सूरतकानेन नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ॥ दानं दत्त्वा विधानेन व्रतसाफल्यमाप्नुमादिति ॥ ॥
स्त्री एते तु व्रतविषये विशेषो लिख्यते ॥ नारी भर्तृपितृसुता प्रपुत्रमैव व्रताधिकारिणी नात्यथा ॥ तदाह कात्यायनः ॥ भार्या

॥ नि. मृ. ॥

॥ ८७ ॥

भार्गवभर्तुर्मतेनैव वृतादीनामरेदिति ॥ मनुरपि ॥ नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणमिति ॥ विष्णुरपि ॥ पत्नौ जीव
ति मा नारी उपवासव्रतं वरेत् ॥ आयुः सा हरते भर्तुर्न रकं वै वगच्छतीति ॥ मार्कंडेयैः ॥ नारी मा त्व ननु ज्ञाता भर्तृपित्रा
सुतेन वा ॥ निःफलं तु भवेत्तस्या मत्करोति वृतादिकमिति ॥ स्त्रिया व्रते दंत धावनादिकं तदुच्यते ॥ तथा च मनु ॥ स्त्री धर्म
प्रकरणे ॥ पुष्पालंकारवस्त्राणि गंधधूपानुलेपनं ॥ उपवासेन दुष्पंति दंत धावनं संजतमिति ॥ रजस्वला तु मा नारी
भर्तृपुत्रं भगिनी भ्रातरं वा प्रार्थनया निमोजयेत् ॥ दक्षिणं दत्त्वा ब्राह्मणं वा स्वयं वनं भुंजीत ॥ तदा ह पैठीनसिः ॥
भार्गवसुर्वृत्तं कुर्मि द्रुमं माश्च पतिव्रतं ॥ असामर्थ्यं परं ताभ्यां व्रतं भगो न ज्ञायते इति ॥ स्कन्दोऽपि ॥ पुत्रं वा विनमोपे
तं भगिनी भ्रातरं तथा ॥ सखामभावस्य वा न्यंब्राह्मणं वा निमोजयेदिति ॥ यत्तु स कादृशं न भुंजीत नारी दृष्टे रजस्यपि
तथा ॥ संप्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं वा दशी व्रतमिति ॥ प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां च द्रव्यो भवेत् ॥ न तत्रापि व्रतस्य स्या
दुपरोधः कथं चनेति ॥ इत्यादिवाक्यैः ॥ रजस्वलाया अपि व्रतमुक्तं ॥ तत्तु पत्यादिना तु व्रतं कारयितव्यं तेन कृतेऽपि स्वस्य

॥ रामः ॥

॥ ८७ ॥

व्रतफलं भवति ॥ अन्वधाशु विना कर्म कर्त्तव्यमिति वदविरोधः स्यात् ॥ भुवि तं व्रतस्याः पंचमेहनि ॥ यथा ॥ पंचमेहनि शुद्धा स्या
दैवे पित्रे च कर्मणि ॥ अतश्च रजस्वला नारी पत्यादिकं व्रते नियोजयेत् ॥ एकादश्यां न भुंजीत नारी दृष्टे रजस्यपीति पुल-
स्त्य वचनात् स्वयमवित भुंजीत ॥ रजस्वलापि सूतकी न्यायेन पंचमेहनि दाना र्चनं कुर्वीतेति सिद्धः ॥ एकादश्यां साम्बत्सरी
कादिश्राद्धे संप्राप्ते पितृशेषसमाध्याये उपवासं कुर्यात् ॥ तेन श्राद्धकर्तुर्विहितभोजनमभोजनं वैकादशी विहितं कृतं भ-
वति ॥ यदाह कात्यायनः ॥ उपवासे यदादित्यं श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ॥ उपवासं तदा कुर्यादाध्यायपितृसेवितमिति ॥ तथा
वश्रुतिरपि ॥ अवधेयमेव तन्नैव प्राशीत नैवाप्राशितमिति ॥ एवमेकादश्याः स्मार्तमते निर्णयः ॥ अत्र विज्ञानेश्व-
रसंगुहश्लोकाः पूर्वोक्ताः ॥ इदानीं विश्वरूपनिबन्धोक्ताः संगुहश्लोकालिख्यते ॥ यथा ॥ भुक्ता त्रेधा तथा विष्टा भेदैर्नून-
समाधिकैः ॥ प्रत्येकं वयुनस्त्रेधा द्वादशपूजसमाधिकैः ॥ आश्रासुषट्सु पूर्वैर्व्यवस्थानंतरद्वये ॥ गृहमेधिमतीनां व-
नवमीवपरेहनि ॥ आश्रास्तिस्त्रस्तपूर्वाः सूर्यवस्थानंतरद्वये ॥ अपरेहनिः शेषाः सु ॥ सप्तमीव व्यवस्थयेति ॥ तथा वसंगु-

॥ नि. मृ. ॥

॥ ८८ ॥

होतरे ॥ हीनाहीनाधिका भुक्ताहीनाहीनाधिकाधिकापरः ॥ नव धैकादशीविद्यावात्रनिर्णयसंग्रहः ॥ भुक्तेष्वेकेगणेविद्येति
केपूर्वावस्थिता ॥ चमोर्धमोसप्तमेवशेषेष्टेकादशीपरेति ॥ ॥ अत्रैकादश्यामुपवासउक्तः ॥ सवतुर्विधः ॥ यथोक्तं भवि-
ष्योत्तरे ॥ सतां ब्रह्मसतां ब्रह्मं सभोजनभोजनं ॥ साहारं च निराहारं वतुर्विधमुपोषणमिति ॥ अत्र सतां ब्रह्मं सभोजनं सा-
हारंवेति ॥ त्रयोभेदाश्चतुर्विधस्त्वतांब्रह्मादिपदैः सर्वानुगतः केवलोपवासः ॥ वतुर्णिमपिस्वरूपं तत्रैवोक्तं ॥ यथा ॥
यावत्कृताहिकोनस्याद्यावन्नावयते हरिं ॥ तावदभ्यातितां ब्रह्मं सतां ब्रह्मं तदुच्यते ॥ पूजयित्वाद्युते पूर्वपूर्णिभुक्त्या
भुनक्ति यः ॥ भद्राभुक्ते पुनर्भुक्ते तत्स भोजनमुच्यते ॥ आहं कृत्वापि तृप्त्यर्थं संतर्प्य ज्ञातिबोधवान् ॥ सार्ववर्णिक
मन्नायं सन्नीय ब्रह्मभोजने ॥ समुपाद्या यपित्रन्तंगोभ्योदद्यात्प्रयत्नतः ॥ अथोपवासनियमस्तत्साहारंप्रकीर्ति-
तमिति ॥ सप्तुत्रयोभेदाः ॥ देशविशेषविषयाश्रयि रिति विशेषविषयाश्च ज्ञातव्याः ॥ वतुर्धस्तु सर्वसाधारणं ॥ ॥
अत्र भुक्ताविद्याभेदेन निर्णयउक्तः ॥ तत्र कीदृशी भुक्ता कीदृशी विधेस्तत्र सूत्रसिद्धांते उक्ते ॥ यथा ॥ सर्वाहोताश्चतिथ

॥ रामः ॥

॥ ८८ ॥

यउदयाउदयं स्थिताः॥ शुद्धा इति विनिश्चेयाः मृष्टितीक्ष्णं हि वैतिथिरिति॥ नारदीये पुरुषं॥ आदित्यो दयवेलायां मारभ्य
षष्टिनाडिकाः॥ मातिथिः सातु शुद्धाः स्यात्सार्वतिथ्यो ह्ययं विधिरिति॥ अतश्च सूर्ये दयमारभ्य पुनः सूर्ये दयपर्यन्तं
स्थिता शुद्धा॥ दिवसस्यादावंते वा त्वतिथिमुक्ता विद्येत्तर्थाः॥ न त्वरुणो दयवेलायां दशमी युतैकादशी विद्येति कैश्चिदु
क्तं॥ अरुणो दयकालः स्कन्दपुराणे प्रोक्तः॥ उदयात्प्राक् वतस्त्रस्तु नाडीका अरुणो दयः॥ तत्र स्नानं प्रज्ञा संस्था तस्य हि पु
ण्यतमः स्मृत इति॥ तत्रा रुणो दयकाले दशमी विद्या नो पोष्या॥ यथा न विष्यो जरे॥ अरुणो दयकाले तु दशमी यदि
दृश्यते॥ सा विद्यैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणमिति॥ सौरधर्मे पुनः॥ आदित्यो दयवेलायां प्राग्नुहूर्तद्वयान्विता॥ स
कादशी तु संपूर्णविद्यायाः परिकीर्तिता इत्यादीन्यरुणो दयवेधनिषेधकान्यन्यपि वचनानि वैस्मवविषया एव ज्ञा
तव्यानि॥ त उक्तं गरुडपुराणे॥ दशमी शेषं युक्तो यदि स्यादरुणो दयः॥ नैवो पोष्या वैस्मवैस्त तत्र नैकादशी वृत्तमिति॥
॥ वैस्मवस्वरूपं च स्कन्दपुराणे निरूपितं॥ यथा परमानन्दमायको हर्षवा स मुपस्थिते॥ नैकादशी तज्जेष्टस्तयस्य

॥ त्रि. मृ. ॥

॥ ८८ ॥

दीक्षातु वैस्मवी ॥ समात्मा सर्वजीवेषु निजादाराद्विहृतः ॥ विस्वर्षिताखिलादाराः सहिवैस्मवडव्यते इति ॥ अत्र श्वाकणोद
यवेधेपि दीक्षितै परमभागवतैर्नोपवासः कार्यः ॥ अन्येषां स्मार्त्तानुसारिणं सर्वकामपुक्तं निर्णयानुसारेणैवोपवासं
इति सिद्धांतः ॥ अत्र वैकादश्या कृत्यविशेषोलिख्यते ॥ तत्र वैत्रिकादश्यां स्त्रीभिः रुक्मिणीपूजा ॥ तडुक्तं ब्रह्मपुराणे ॥
एकादश्यां ततस्त्रीभिर्देवीपूजा हिरुक्मिणी ॥ पुष्पालंकारधूपान्न वस्त्रग्राह्य एतद्विहितं इति ॥ तत्रैवापराह्णे वास्तुपूजा
कार्यं ॥ तडुक्तं ब्रह्मपुराणे ॥ तत्रापराह्णे वास्तुश्च वैश्वानां वैश्वधारकः ॥ अर्घ्यं मूर्त्यैश्च वस्त्रैश्च पूज्यो गंधैः सुविप्रैश्चैरि
ति ॥ तत्रैव रात्रौ सरुक्मिण्यो वासुदेवः सोत्सवमांदोलनीयः ॥ तडुक्तं ब्रह्मपुराणे ॥ वैत्रमासस्य शुक्लायामेकादश्यां तु
वैस्मवैः ॥ आंदोलनीयो देवेशः सलक्ष्मीको महोत्सवैः ॥ दमनेनार्चयित्वा च रात्रौ जागरणं चरेदिति ॥ इति वैत्रिकादशी ॥
अथ जेष्ठशुक्लैकादशी निर्जलाप्रसिद्धा ॥ तत्र निर्जलमुपवासं कुर्यात् ॥ तडुक्तं स्कन्दपुराणे ॥ जेष्ठे मासि नृपश्चेष्टया
शुक्लैकादशी शुभा ॥ निर्जलं समुपोष्यान्नजलकुंभान्तरांशकं रात्रिं ॥ प्रदाय विप्रमुख्येभ्यस्तपत्रयविवर्जितः ॥ विष्णुलोकमवा

॥ रामः ॥

॥ ८८ ॥

ये वमोदते विष्णु संनिधाविति ॥ इति निजलैकादशी ॥ ॥ अथ आषाढ शुक्लैकादशी देवशयनी ॥ तत्र स्वशक्त्या वक्ष्यमाण-
लक्षणं सुवर्णदिनिर्मितं लक्ष्मीनारायणप्रतिमां क्षीराक्षौण्ण्यपर्यंकं सुप्रां कृत्वा संपूज्य रात्रौ जागरणं मुत्सवं कुर्यात् ॥
॥ तदुक्तं ब्रह्मपुराणे ॥ एकादश्यां तु शुक्लायामाषाढे भागवान्हरिः ॥ भुजंगशयने शेते यदा क्षीराणि वे सदा ॥ तदा तत्प्रतिमाका-
र्मा सर्वलक्षणसंयुता ॥ सुप्ता तु शेषपर्यं के शैलमृद्धिः सुदारुभिः ॥ ताम्रारकूटं जतैस्तथा वित्रपटेषु वा ॥ लक्ष्मीरुत्संगह-
स्ते पृथिव्यस्तच्चरणं बुजा ॥ नानाविधोपकरणैः पूज्या न विधिपूर्वकं ॥ उपवासश्च कर्त्तव्यो रात्रौ जागरणं तथा ॥ तस्यां रात्र्यां
व्यतीतायां द्वादश्यां पूजयेत्तथा ॥ त्रयोदश्यां ततो नृत्यं गीतं वाद्यं निवेद्येदिति ॥ पुराणं समुद्रमेष्णुं ॥ आषाढं स्पृशिते पक्षे
एकादश्यामुपोषितः ॥ स्नापयेत्प्रतिमां विष्णोर्शिववक्त्रगदाधरां ॥ पीतांबरधरां सौम्यां पर्यंके स्वास्ततेभुजे ॥ भुक्तुं व-
स्त्रसमाहृते सोपधाने मुषिष्ठिरः ॥ इति हासपुराणज्ञो विष्णुभक्तो यथापुरा ॥ स्नापयित्वा दक्षिणैश्चीरघृतक्षौद्रजलेस्त-
था ॥ समालभ्य भुभैर्गंधैर्धूपवस्त्रैरलंकृतां ॥ पूजितां कुरुमैः शुक्लैर्मंत्रैरानेन पांडव ॥ मंत्रश्च ॥ सुप्ते त्वयि जगन्नाथ जगत्सुप्तं

॥ ति. म. ॥

॥ २० ॥

भवेदिदम् ॥ विबुधैर्विबुधैस्तजगत्सर्वं वरावरमिति ॥ सर्वं संपूज्य देवस्याग्रे वातुर्मस्य व्रतस्यारंभं कुर्यात् ॥ तदुक्तं महाभा-
रते ॥ आषाढे तु सिते पक्षे सकादश्यामुपोषितः ॥ वातुर्मस्य व्रतं कुर्यात्किं विन्नु नियतो नरः इति ॥ ॥ सनत्कुमारोऽप्या-
ह ॥ सकादश्यां तु गृहीयात्संक्रांतौ कर्कटस्य च ॥ आषाढां वानरो भक्त्या वातुर्मस्योदितं व्रतमिति ॥ व्रतारंभे मंत्रं वस-
स्वाह ॥ इदं व्रतं मया देवगृहीतं पुरतस्तव ॥ निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसन्ने त्वयि केशव ॥ गृहीते स्मिन् व्रते देवमयं पूर्णं
श्रियाम्यहम् ॥ तन्मे भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादा जनाद्भवेति ॥ अत्रैव विशेषो योगार्घ्येणोक्तः ॥ नरौ शर्वभौष्यं वशक्रगुर्वेन
वा तिथिः ॥ खंडत्वं चितये स्वासु वातुर्मस्य व्रते विधाविति ॥ ॥ इति शयन्येकादशी ॥ ॥ अथ भाद्रपदशुक्लैकादश्यां शयनै-
कादश्यामिव पूजोत्सवादिकं कृत्वा देवस्य पार्श्वपरिवर्त्तनं कुर्यात् ॥ तदुक्तं भविष्योत्तरे ॥ प्राप्ते भाद्रपदे मासि सकादश्यां
सिते हनि ॥ कटदानं भवेद्विष्णोर्महा पूजां प्रवर्त्तयेदिति ॥ कटदानं पार्श्वपरिवर्त्तनम् ॥ इति भाद्रपदेकादशी ॥ ॥ अथा-
श्विनशुक्लैकादश्यामुपवासजागरणादिकं कृत्वा षादश्यादिषु विष्णुपूजां कुर्यात् ॥ तदुक्तं भविष्योत्तरे ॥ आश्विनति

॥ रामः ॥

॥ २० ॥

धिप्रक्रमे सोपवासे श्रवणं कर्तव्यं एकादश्यां प्रजागरः ॥ द्वादश्यां वासुदेवश्च पूजनीयश्च सर्वदा ॥ यात्रोत्सवश्च कर्तव्यं
स्रयोदश्यां तु वैष्णवैः ॥ उपवासश्च तुर्दश्यां यौर्णमास्यं हरिं यजेदिति ॥ इत्याश्विनैकादशी ॥ **॥ अथ कार्तिक शु ॥**
हैकादश्यां प्रसुप्तं देवं पूजाजगरोत्सवादिभिर्मन्त्रेण प्रबोधयथ यात्रोत्सवं कुर्यात् ॥ तदुक्तं ब्रह्मपुराणे ॥ एकाद
श्यां वभुक्त्वा मां कार्तिके मासिकेशवम् ॥ प्रसुप्तं बोधयेद्वात्रोत्सवाभक्तिं समन्वितः ॥ नृत्यैर्गीतैस्तथा वाद्यैर्ऋग्यजु
साममंगलैः ॥ वीणापणवशकैश्च पुराणश्रवणेन च ॥ वासुदेवकथाभिस्तु स्तोत्रैरन्यैश्च वैष्णवैः ॥ पुष्पैर्धूपैश्च नै
वेद्यैर्दीपवृक्षैः सुशोभनैः ॥ होमैर्भक्ष्यैरपूपैश्च फलैः शर्कराफलैः ॥ हृद्याभ्यां श्वेतरक्ताभ्यां च नृनाभ्यां च सर्वदा ॥ कुं
कुमालरक्ताभ्यां च रक्तसूत्रैः सकंकणैः ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां द्वादश्यां मरुहोदये ॥ आदौ घृतेन क्षीरेण मधुना
स्त्रापयेत्ततः ॥ दध्ना खंडेन च ततः पंचगव्येण शास्त्रवित् ॥ उद्वर्तने माषवूर्णे मसूरा मलकानि च ॥ सर्वपाश्वप्रियं
गुणश्च मातुलुंगरसस्तथा ॥ सर्वौषधः सर्वगंधाः सर्वबीजानि कां वनेन ॥ मंगलानि मन्त्राकामं रत्नानि च कुशोदकी ॥

॥ त्रि. मृ. ॥

॥ २१ ॥

एवं संशोभ्य देवेनां दद्याद्गोरोचनं शुभां ॥ ततस्तत्कलशादेयाग्रभाप्राप्तः स्वलंकृताः ॥ जातीयध्वजसंयुक्ताः सफलाश्च स
कंचनाः ॥ पुण्याहवेदशब्देन वीणावेणु रवेण च ॥ एवं संस्नाप्य गोविंदं स्वनुलिप्तं स्वलंकृतं ॥ सुवा सप्ता पूजयेच्च सु
मनोभिः सकुंकुमैः ॥ दीपैर्धूपैर्मनोहैश्च पायसेन च भूरिणा ॥ यात्रया अन्नदानैश्च होमैः पुष्पैश्च दक्षिणैः ॥ वासो
भिर्भूषणैश्च गोभिरस्यैर्मनोरमैः ॥ ब्राह्मणा पूजनीयाश्च विष्णोरीडाश्च मूर्तयः ॥ यत्तु शिष्टा मत्तं पश्चाद्गोक्तं च
ब्राह्मणैः सहेति ॥ ॥ भविष्योत्तरे पितृ ॥ कार्तिके शुक्लपक्षे तु एकादश्यां पृथगमुन ॥ मंत्रेणानेन राज्ञेन्द्रदेवमुत्थापये
द्यज्ञैरिति ॥ मंत्रश्च ॥ इदं विष्णुरिति वैदिकः ॥ पौराणिकस्तु ॥ ब्रह्मं इन्द्रो गिरिवरस्य सोमादिभिर्वदितं वंदनीयम् ॥
बुधस्त्वदेवेश जगन्निवास मंत्रप्रभावेण सुरेवं न देवेति ॥ तथा च ॥ इमेव द्वादशीदेव प्रबोधांश्चतुर्निर्मिताः ॥ त्वयैव
सर्वदोषाणां हितार्थं शोभशा यिन ॥ उज्जिष्णेति षष्ठो गोविंदस्तज्जनिद्रां जगत्पते ॥ त्वयि सुप्ते जगत्सुप्तमुत्थिते वो
त्थितं जगदिति ॥ एवमुत्थाप्यानेन मंत्रेण पुष्पांजलिं दद्यात् ॥ चरणं पवित्रमिति वैदिकः ॥ पौराणिकस्तु ॥ गतामेघा

॥ रामः ॥

॥ २१ ॥

विमञ्चैतन्निर्मलं निर्मलादिशः॥ शारदातिवपुष्पाणि गृहाणाममकेशवेति॥ समुत्थिते ततो विस्मौ क्रियाः सर्वाः प्रवर्त
येत्॥ महातुर्मरवेरात्रौ भ्रामयेत्संदिने स्थितं॥ उत्थितं देवदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयं॥ शत्रौ जागरणं कुर्याद्देकाद
श्यां सुरालये॥ प्रभाते विमले स्नात्वा भोजयित्वा द्विजोत्तमान्॥ आवांते भस्मतो दद्यात्पुनः यत्किं विदेव हि॥ वातुर्मा
स्येषु यत्पुनः भक्ष्यभोज्यादिकं वयम्॥ चतुरो वार्षिकं मासानि यमो यस्य यः कृतः॥ कथयित्वा द्विजेभ्यस्तु दद्याद्भक्ष्य
सदृशं॥ दत्त्वा विसर्जयेद्विप्रान्ततो भुञ्जीत तत्स्वयमिति॥ व्रतसमापने मंत्रः सनत्कुमारोक्तः॥ इदं व्रतं मया देव
कृतं प्रीत्यैतव प्रभो॥ व्रतं संपूर्णं तां मातुः प्रसादान्नो जनाद्देनेति॥ इति बोधनेकादशी॥ अथ मार्गशीर्षदिभुक्तै
कादशीषु वाराहपुराणे कृधरणी व्रतामुच्यते॥ यथा॥ दुर्वासाः सत्यतपसं प्रत्याह॥ यदा मार्गशीरे मासि दशम्यां नि
मतात्मवान्॥ कृत्वा देवार्चनं धीमानग्निं कामं यथाविधि॥ शुविवासाः प्रसन्नात्मा हव्यमन्नं सुसंस्कृतम्॥ भुक्त्वा पंच
पदंगत्वा पुनः शौचं तु पादयोः॥ कृत्वा प्रांगुलमात्रं तु क्षीरवृक्षसमुद्भवम्॥ भक्षयेदंतकाष्ठं तु ततश्चावम्यमन्नतः॥

॥ नि.मू. ॥

॥ ८२ ॥

स्पर्शान्नखाणि सर्वाणि विरंभ्यात्वा जनार्द्धनम् ॥ शोखवक्रगादापाणि किरीटं पीतवाससम् ॥ प्रसन्नवदनं देवं सर्वलक्षणतुल्यं
तम् ॥ ध्यात्वा पुनर्जलं हस्ते गृह्यमानं जनार्द्धनम् ॥ ध्यात्वा धंदापमेन स्य करतो येन मानवः ॥ एवमुच्चारयेन्नाचं तस्मिन्काले
महा मुने ॥ एकादशं निशाहारः स्थित्वा ह मपरे ह नि ॥ भो ह्यमिषुं डरीकाक्ष शरणां मे भवा व्युत ॥ एवमुक्त्वा ततो रात्रौ देवदेवस्य
सन्निधौ ॥ जपन् नारायणं येति स्वपेन त्रयिधानतः ॥ ततः प्रभाते विमलानदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥ इत्थां वातडागं वा गृहे वानिमता
त्मवान् ॥ आनीय मृत्तिकां भुञ्जामं त्रेणानेन मानवः ॥ धारणं पोषणं त्वतो भूतानां देवि सर्वदा ॥ तेन सत्येन मे पापं यावत्को
वम सुबुते ॥ ब्रह्मांडो ददतीर्था निकरैः स्पृष्टानि दैवतैः ॥ तेन मां मृत्तिकां स्पृष्ट्वा मालामित्वै धि ताम् ॥ त्वयि सर्वे रसानि ताः
स्थिता वरुण सर्वदा ॥ तेन मां मृत्तिकां स्नाय्य पूतां कुरु समा विरम् ॥ एवं मृदं त्वातो मं प्रसाद्या त्मानमालभेत् ॥ त्रिः कृत्वा
शेषमूडया कुंडमालिख्य वैजले ॥ ततस्तस्मिन्नरः सम्यक् न क्रवत्पुपवारतः ॥ स्नात्वा वा वरुणं कृत्वा पुनर्देवगृहं व्रजे
त् ॥ तत्राराध्य महायोगं देवं नारायणं हरिम् ॥ केशवाय नमः पादौ कटिं दामोदराय च ॥ दुरुमुग्धं नृसिंहाय उरुश्ची वत्सधा

॥ रामः ॥

॥ ८२ ॥

रिणे ॥ कंठे कौस्तुभनाथाय वक्षः श्रीपतये नमः ॥ त्रैलोक्यविजयायेति वास्तुसर्वस्मिन्ने शिरः ॥ रथोगाधारिणे चक्रं शंकरायैति वा
स्त्रिम ॥ गंभीरायैति वगदा मंभोजं शंतमूर्ध्नि मे ॥ एवमभ्यर्च्य देवेशं देवं ताराग्रं प्रभुम् ॥ पुनस्तस्यागुतः कुंभाश्चतुरः स्थापयेदु
ध्रः ॥ जलपूर्णं समाह्वयं श्रुतं वन्दनं लेपितान् ॥ नूतनपक्षवसुग्रीवासीतवस्त्रावगुंठितान् ॥ स्थगितांस्तोमपात्रैश्च तिल
पूर्णैः सकोवचैः ॥ वत्वारसे समुद्रास्तु कलशापरिकीर्णिताः ॥ तेषां मध्ये भुमं पीठं स्थापयेद्वस्त्रगर्भितम् ॥ तस्मिन् सौवर्ण्यै
र्यंवा ता म्रंवादारुजंतथा ॥ अलाभे सर्वपात्राणां पालाशं पात्रमिच्छते ॥ तोयपूर्णं च तत्कृत्वा तस्मिन्पात्रे ततो न्यसेत् ॥ सौ
वर्णं मत्सरूपेण कृत्वा देवं जगद्भूतम् ॥ वेदवेदांगसंयुक्तं श्रुतिस्मृतिविभूषितम् ॥ तत्रानेकविधैर्भक्ष्यैः ॥ फलैः पुष्पैश्च शोभि
तं ॥ गंधधूपैश्च वस्त्रैश्च सर्वयित्वा यथाविधि ॥ रसातलगतावेदामथा देवत्वमोदताः ॥ मत्सरूपेण तद्वत्संभवानुरु
रकेशव ॥ एवमुच्चा मतिस्पाशे जागरंतत्र कारयेत् ॥ यथाविभवसारेण प्रभाते विप्रलेतथा ॥ चतुर्णाम्ब्राह्मणानां च चतुरो
दापयेद्यतान् ॥ पूर्ववदहमेदं शास्त्रं योगेदक्षिणं तथा ॥ यजुःशाखात्वितेदं प्राप्स्यसि संघट्मिन्मम ॥ उत्तरं काप्रतोद

॥ ति. मृ. ॥

॥ ८३ ॥

प्रा देवसु बविधि स्मृतः ॥ अग्रे दः प्रीयतां पूर्व साम वेदस्तु दक्षिणे ॥ यजुर्वेदः पश्चिमतो अथर्वोत्तरेण तु ॥ अनेन क्रम
योगेन प्रीयतामपि वाच मेत ॥ मत्सरूपं तु सौवर्णमाचार्यमनिवेदयेत् ॥ गंधधूपानि च त्रैश्वरीपूज्यविधितु प्राद्व ॥
यस्मिन्मंसरहस्यं च मंत्रं चैवोपपादयेत् ॥ विधानं तस्य वेदात्तादत्वा कोटिगुणेन नरं ॥ प्रतिपाद्यगुरुं यस्तु मोहादिप्रति
पद्यते ॥ स जन्मकोटिनरके पद्यते पुरुषा धमः ॥ विधानस्य प्रदाता योगुरुरितु व्यतेतु धैः ॥ एवं दत्त्वा विधानेन द्वादश्यां वि
सुमर्त्य च ॥ विप्रानां भोजनं दद्याद्यथाशक्ता सदक्षिणं ॥ भूरिणापरमानेन ततः पश्चात्स्वयन्नरः ॥ भुंजीत सहितो
विप्रैर्वाग्यतः संप्रतैर्दिमः ॥ अनेन विधिना यस्तु धराणी व्रतकृन्नरः ॥ तस्य पुण्यफलं चागुं शृणु सत्यवता म्वरः ॥ यदि वक्र
सहस्राणां सहस्राणि भवन्ति हि ॥ आयुश्च ब्रह्मणस्तुल्यं भवेद्यदि महाव्रतं ॥ तदानीमस्य धर्मस्य फलं कथयितुं भवे
त् ॥ यद्मं श्रावयेद्भक्त्या द्वादशी कल्पमुत्तमम् ॥ शृणोति वा स पापैस्तु सर्वैरेव प्रमुच्यते इति ॥ ॥ इति धरणीव्रते पुनस्तु
स्य द्वादशी व्रतम् ॥ ॥ अथ यो यमासैकादश्यां पूर्ववन्नियमस्तानादिकं कृत्वा कूर्मरूपिणं देवं संपूज्य द्वादश्यामा

॥ रामः ॥

॥ ८३ ॥

वार्मयदद्यात् कलशापात्रादिविधिस्तु मार्गशीर्षे कादश्या मुक्तं स्वकार्यः ॥ तदुक्तं वाराहपुराणे ॥ तथैव पौषमासे तु
अमृतं मभितं सुरैः ॥ तत्र कुर्मो भवद्देवः स्वयमेव जनार्दनः ॥ तस्येयं तिथिरुद्दिष्टा दृष्ट्वा वै कूर्मरूपिणः ॥ पुष्पमासस्य माशु
काद्यादशीशुक्लपक्षतः ॥ तस्यां प्राग्वन्तु संकल्पप्राग्वन्तानादिकाः क्रियाः ॥ निर्वर्त्तयिष्ये द्वात्रिंशमेकादश्यां जनार्दनम् ॥
पृथञ्जैत्रैर्मुनिश्रेष्ठदेवदेवं जनार्दनमिति ॥ मंत्रस्तु ॥ कूर्मयथा दौ प्रथमं प्रपूज्य नारायणं येति हरेः कटिं च ॥ संकषणा
येत्युदरं विशोके तुरो भवायेति तथैव कंठं ॥ सुवाहवे वेति भुजौ शिरश्च नमो विशालाय रथांगसारं ॥ स्वनाममंत्रेण सु
गंधपुष्पैर्नानातिवेद्यैर्विविधैः फलैश्च ॥ अभ्यर्च्य देवं कलशांतदग्रे संस्थाप्य मातुलैः सितकंठदाम ॥ तं रत्नगर्भं तु पुरे व हत्वा
स्वशक्तितो हे मम यंतु देवं ॥ समंदरं कूर्मरूपेण कृत्वा संस्थाप्य तामुघृतपूर्णपात्रे ॥ पूर्णे घटस्थोपरि सन्निवेश्य तं ब्राह्मणायै
वमेतं तु दद्यात् इति ॥ दानब्राह्मणभोजनादिविधिः पूर्वोक्तस्वग्राह्यः ॥ इति कूर्मकादशीव्रतं ॥ ॥ एवं माघशुक्ले कादश्यां सौ
वर्णवाराहरूपिणं देवं सर्वबीजसंपूर्णकलशस्थोपरि स्थापिते सौवर्णदिपात्रे स्थापयित्वा संपूज्य कादश्यां ब्राह्मणाय दद्यात् ॥

॥ निम् ॥

॥ ८४ ॥

पूजा विधिस्तु मार्गशीर्षे कादशपुष्करव ॥ तडुक्कं वाराहपुराणे ॥ एवं माद्येसि ते पक्षे द्वादशपां धरणी भूतः ॥ वराहस्य भूराष्ट्राष्ट्रां
पुने परमधर्मिके तुषकम्पवाराहो येति पादौ तु माधवा येति वै कटिं ॥ सत्रजायेति जठरे विभ्वरूपे तुरो हरेः ॥ सर्वजायेति कंठं
तु प्रजानां पतये शिरः ॥ प्रद्युम्नायेति च भुजौ दिव्यास्त्रा मसु दर्शनम् ॥ अभूतोद्भवा यशं एवं तु रघुपरावर्तने विधिः ॥ प्रतिमा स्व
रूपे व ॥ तत्र शक्त्या तु सौवर्णवाराहं कारये दुधेः ॥ दद्यात्तु एते द्वादशपुष्कं सपर्वतवन दुर्गा ॥ माधवं मधु हं तारं वाराह रूपमा
स्थितं ॥ सर्वबीजभूते पात्रे रत्नगर्भघटोपरि ॥ स्थापयेत्परमं देवं जातरूपमयं हरिमिति ॥ दानार्चनविधिः पूर्वोक्तसु व ॥
इति वाराह द्वादशीव्रतं ॥ ॥ अथ फाल्गुने भुक्ते कादशपां पूर्ववदुपोष्य सौवर्णनृसिंहं सौवर्णदिपात्रस्य पूर्णकलशो
परि संस्थाप्य पूजयित्वा द्वादशपां ब्राह्मणयनि वेदयेत् ॥ अन्यः सर्वोपि विधिः पूर्वोक्तसु व तत्तडुक्कं वाराहपुराणे ॥ तद्वत्पा
ल्गुनमासे तु भुक्ते पक्षे तु द्वादशीम् ॥ उपोष्य शोक्तविधिना हरिमा राधयेत्सुधीः ॥ नरसिंहाय पादौ तु गोविंदाये तुरुत्तथा
कटिं विभ्वसृजे पूजानिरुद्धे तुरसस्तथा ॥ कंठं तु शितिकंठाय पिङ्गकेशाय वै शिरः ॥ असुरध्वं सतायेति चक्रं तोयात्मने तथा ॥

॥ रामः ॥

॥ ८४ ॥

शंखमितेवसंपूज्यगंधपुष्पैः फलैस्तथा इति ॥ इति नृसिंह द्वादशी ॥ ॥ इयमेवामर्दकी ॥ तत्रामलकी वृक्ष स्थितं विष्णुं संपूज्य
प्रदक्षिणां कुर्यात् ॥ तदुक्तं भविष्योत्तरे ॥ फाल्गुने मासि भुक्त्वा मामेकादश्यां जनार्दनः ॥ वसत्यामलकी वृक्षे लक्ष्म्या सह जग
त्यतिः ॥ तत्र संपूज्य देवेशं शक्त्या कुर्यात्प्रदक्षिणाम् ॥ उपोष्य विधिवत्कल्पं विष्णुलोके महीयते इति ॥ ॥ इत्यामर्दकी ॥ ॥ अथ
वैत्रभुक्त्वा दश्यामुपोष्य सौवर्णवामनं संपूज्य छत्रिकादि संयुक्तं द्वादश्यां ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ ॥ तदुक्तं बराहपुराणे ॥
सौवर्णवामनं मासि वैत्रे संकल्प द्वादशीम् ॥ उपोष्या राधयेत्यश्वादेव देवं जनार्दनम् ॥ वामनायेति पादौ तु विष्णवे कटिर्ध्वये
त ॥ वासुदेवेति जठरं मुरः संकर्षणाय च ॥ कंठं विश्वरूपेण पूज्य शिरो वैष्णो मरूपिणे ॥ बाहू विश्वजिते पूज्यौ स्वनाम्ना शंखचक्र
के ॥ प्रागुक्त पात्रे संक्षिप्य वामनं कोदने बुधः ॥ यथाशक्त्या कृतं कृत्वा सितयज्ञोपवीतनम् ॥ कुंडिकोऽस्याप्यर्धे तु छत्रिकां पा
दुके तथा ॥ अक्षमालां च संस्थाप्य वशिकां च विशेषतः ॥ एतैरुपस्कृतैर्मुक्तं प्रभाते सुविज्ञायतम् ॥ दापयेत्प्रीयतां विष्णुं स्वस्व
पीतुदीरयन् ॥ मासनाम्ना तु सं ॥ कृतं प्रादुर्भावि विधायकम् ॥ प्रीयतामिति सर्वत्र विधिरेष प्रकीर्तित इति ॥ मत्स्वरूपी केशवः

॥ निम ॥
॥ ८५ ॥

प्रीयतां कूर्मरूपी केशवः प्रीयतां मित्यादि प्रयोगः सर्वत्र दृष्टव्याः ॥ इति वामन द्वादशी व्रतम् ॥ अभवैशाख शुक्लैकाद
श्या मुपोष्य सौवर्णे पिरशु रामं संपूज्य द्वादश्यां ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ तड्कं वाराह पुराणे ॥ वैशाखे षष्ठे वमेवेतु संकल्प विधि
नानर इत्युपक्रमः ॥ नाम दग्ना यथा दौतु उदरं सर्वधारिणे ॥ मधुसूदना येति कटि मुरः श्रीवत्स धारिणे ॥ शिरः सहस्र शीर्षा
यशो खवके स्वनामत इति ॥ प्रतिमा रूपं तु ॥ नाम दग्नेति विख्यातं नाम्ना क्लेशविनाशनम् ॥ दक्षिणे परशु हस्ते तस्य देवस्य का
रयेत् ॥ वैशाखे ननु पात्रे एतस्मिन् संस्थापयेत् हरिमिति ॥ ज्येष्ठे तु कृष्ण द्वादश्यां कूर्मरूपधरो हरिः ॥ इति नाम दग्ना द्वादशी ॥
अथ ज्येष्ठ शुक्लैकादश्या मुपोष्य सौवर्णे राम लक्ष्मणे संपूज्य द्वादश्यां ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ विधिस्तु प्रागुक्त एव ॥ मंत्रेषु विशेषः
तड्कं वाराह पुराणे ॥ ज्येष्ठे मासे षष्ठे वमेवे संकल्प विधिनानरः ॥ अर्धयेत् परमं देवं पुष्पैर्नाना विधैः शुभैः ॥ नमो रामाभिरामाय
पादौ पूर्वमर्चयेत् ॥ त्रिविक्रमा येति कटि धृत विभवाय वोदरं ॥ उरः संवत्सरा येति कंठं संवत्सकाय व ॥ सर्वास्त्र धारिणे वाहू स्व
नाम्ना वरभोगके ॥ सहस्र शिरसे भव्य शिरस्तस्य महात्मनः ॥ प्राग्बद्ध मुगध न्नौ सौवर्णे राम लक्ष्मणे ॥ अर्धयित्वा विधानेन

॥ रामः ॥
॥ ८५ ॥

प्रभाते ब्राह्मणाय नमः ॥ रातौ चोमनस्तु काममीह तापुरुषेण त्विति ॥ ॥ इति रागमदादशी व्रतम् ॥ ॥ अथाष्टशुक्लैकादश्यामु
पोष्य पूर्वोक्तविधिना चतुर्विहं वासुदेवं संपूज्य दश्यां ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ मंत्रेषु विशेषः ॥ तदुक्तं वाराहपुराणे ॥ वासुदेवाय पा
दौतुकं संकर्मण्य च ॥ प्रशुभ्रायेति जठरं त्वनिरुद्धाय वै उरः ॥ वक्रपाणयेति भुजौ कंठं भूपतये तथा ॥ स्वनाम्नां शंखचक्रे तु
पुरुषायेति वै शिरः ॥ कांबनं वासुदेवं तु चतुर्विहं सनातनम् ॥ तमभ्यर्च्य विधानेन गंधपुष्पादिभिः क्रमात् ॥ प्राग्वत्तं ब्राह्मणे द
द्याद्देवादिनि सुव्रते ॥ वासुदेवं संकर्मण्य प्रशुभ्रानिरुद्धाश्चतुर्विहाः ॥ इति वासुदेवदादशी ॥ ॥ श्रावणशुक्लैकादश्यां
दामोदरनामानं देवं मभ्यर्च्य पूर्वोक्तविधिना दश्यां ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ मंत्रेषु विशेषः ॥ तदुक्तं वाराहपुराणे ॥ दामोदराय पा
दौतुकं हृषीकेशाय वै कंठं ॥ सनातनेति जठरं पुरः श्रीवत्सधारिणे ॥ सुवक्रपाणेति भुजौ कंठं वहरये तथा ॥ मुञ्जकेशाय वै शि
रोभद्रालेति ललाटकम् ॥ स्वनाम्नां शंखचक्रे तु पूजयेत्परमेश्वरम् ॥ कांबनं देवं देवेशं दामोदरं सनातनम् ॥ प्राग्वत्तं ब्राह्म
णं दद्याद्देवेदं गणारगमिति ॥ ॥ इति दामोदरदादशी व्रतम् ॥ ॥ एवं भाद्रपदशुक्लैकादश्यां सौवर्णकलिकस्वरूपिणं

॥ नि. मू. ॥

॥ २६ ॥

देवं पूर्वोक्तविधिना समभ्यर्च्य द्वादश्यां ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ मंत्रस्तु वाराहपुराणे ॥ नमोस्तु कल्किने पादौ हृषीकेशाय
वैकटिम् ॥ स्नेहप्रध्वंसनायेति जगन्मूर्ते तथोद ॥ मू ॥ शितिकंठाग्रकंठं तु खड्गपाणेति वैभुजौ ॥ वतुर्भुजायेति ह
स्तौ विश्वमूर्ते तणाशिरः ॥ एवमभ्यर्च्य मेधावी प्राग्ब्रह्मस्य मुक्तो घटम् ॥ वित्यसेत्कल्किनं देवं सौवर्णं तत्र कारयेत् ॥ कृत्वा
प्रभाते विप्राग्रप्रेदमंशास्त्रविज्ञमे इति ॥ मासि भाद्रपदे शुक्ले द्वादश्यां वामनो हरिः ॥ इति कल्कि द्वादशीव्रतम् ॥
एवमाश्विने शुक्ले द्वादश्यां पद्मनाभं देवं संपूज्य द्वादश्यां ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ विधिरूपपूर्व एव ॥ मंत्रेषु विशेषः
प्रभावा राहे ॥ तद्यदाश्वमुजे मासि द्वादशी शुक्लपक्षतः ॥ सकलप्राभ्यर्च्य देवं पद्मनाभं सनातनम् ॥ पद्मनाभा
यपादौ तु कटिं वै पद्मयो नये ॥ उदरं सर्वदेवाय पुष्कराक्षाय वै उरः ॥ अग्रमाग्रतथा पाणिं प्राग्ब्रह्मदस्त्राणि पूजयेत् ॥
प्रभवाय शिरः पूजं प्राग्ब्रह्मदेवघटमसेत् ॥ तस्मिन्सौवर्णिकं देवं पद्मनाभं तु वित्यसेत् ॥ एवमेव तु संपूज्य गंधपुष्पा
दिभिः क्रमात् ॥ प्रभातायां तु शर्व्यां ब्राह्मणाय त्रिवेदयेदिति ॥ इति पद्मनाभ द्वादशीव्रतम् ॥ ॥ अधकार्ति

॥ रामः ॥

॥ २६ ॥

कथुनैकादशपांसौवर्णयोगीश्वरंयोगनिद्रास्थितं संपूज्य द्वादशपांवाह्यहणमदद्यात् ॥ तडुक्तं वाराहपुराणे ॥ भृशरा
जन्महावाहोकार्तिकेसासि द्वादशीम् ॥ उपोष्या विधिना येन यच्चास्याः प्राप्नोते फलम् ॥ प्राग्निधानेन संकल्प्य तद्धत
स्नानं तु कारयेत् ॥ विभवेनार्चयेद्देवं नारायणमकल्मषम् ॥ नमः सहस्रशिरसे शिरः संपूजयेद्धरेः ॥ पुरुषायेति व
भुजौ कंठे वै विश्वरूपिणे ॥ ज्ञानास्त्रायेति वास्त्राणि श्रीवत्साय तया डरः ॥ जठरे विष्णवे पूज्य मुदरे दिव्यमूर्तये ॥ कर्ण
सहस्रपादाय पादौ देवस्य पूजयेत् ॥ आनुलोम्येन देवेशं पूजयित्वा विवक्षणाः ॥ नमो दाभोदरायेति सर्वगं पूजये
द्धरेः ॥ एवं संपूज्य विधिना तस्याग्रे वतुरोधयान् ॥ स्थापयेत्तत्र गर्भास्तु सितचंदनचर्चितान् ॥ स्रग्दामवद्भुसुग्रीवा
नृसितवस्त्रावगुंठितान् ॥ स्थगीतोऽस्ममुपात्रैस्तु तिलपूर्णेः सकां वनैः ॥ वत्वारः सागराश्चैव कल्पिताराजसत्तमः ॥ तन्म
ध्ये प्राग्निधानेन सौवर्णं स्थापयेद्धरिम् ॥ घोडशारे तथा वक्त्रे सजोभिर्विद्रुभिर्वृते ॥ योगेश्वरं योगनिद्राशयानं पीत
वाससम् ॥ तमप्येवंतु संपूज्य जागरंतत्र कारयेत् ॥ कुर्यात्तु वैष्णवं मार्गं यजेद् योगेश्वरं हरिम् ॥ एवं कृत्वा प्रभाते तु

॥ नि. मृ. ॥

॥ ८७ ॥

ग्राहणाय निवेदयेदिति ॥ इति योगेश्वरैकादशीव्रतम् ॥ इति धरणीव्रतानि समाप्ता ॥ अथ सिद्धविरुद्धादि
कंतिरूप्यते ॥ एकादशी भुक्तवारेण सिद्धा ॥ तदुक्तम् ॥ भुक्ते एप्रतिपत्तषष्ठी एकादशेत्यादि ॥ सोमवारेण विरुद्धा ॥ तदु
क्तम् ॥ वंदे वित्रोत्तराष्टाढापूर्व्याष्टाविंशतिविका ॥ एकादशी दयोदशौ नष्टमो गाः प्रकीर्तिता इति ॥ एकादश्यां नर्तना
दिकार्यं तं दामुनर्तनश्च इत्युक्तमेव ॥ एकादश्यां राण्युष्माणि न खादेत् ॥ तथा वेक्तुमेव ॥ नखवर्म तिलानीति ॥ पौ
षभुक्तैकादशीमन्वादिः यथोक्तम् ॥ एकादशी पौष इति ॥ सर्वास्वेकादशीयुतिधिपतित्वेन शिवः पूज्यः ॥ तदुक्तम् ॥ ए
कादश्यां शिवस्येति ॥ धनुः स्येत्तु कुरेगृहे एकादशपशुभा ॥ उक्तं च ॥ परतस्तथैवेति ॥ एकादश्यामाग्रे म्यादिशिशो गिनी सां
मुख्या आत्रानकार्या ॥ इति निर्णयामते एकादशी निर्णयः ॥ श्रीसूर्यसेनेत्यादि यद्यद्वदन् ॥ अथ द्वादशी
निर्णयते ॥ द्वादशीति धिरुपवासादिषु एकादशीमुक्तैव ग्राह्या ॥ तदुक्तं निगमे ॥ रुद्रेण द्वादशीयुक्तेति ॥ कूर्मपुरा
णोपि त्रयोदशीविद्वानिषिद्धा ॥ यथा ॥ सागविद्वान् याम्यष्टी शिवविद्वोदिकाकरः ॥ कामविद्वो भवेद्विस्मृता ग्राह्या सेतुवा

॥ रामः ॥

॥ ८७ ॥

सरा इति॥ विष्णुर्द्वादशी॥ कमस्त्रयोदशी॥ वर्षद्वादशी कृतं धरणी वृत्ते घेवोक्तम्॥ विशेषस्तु विलिख्यते॥ भाद्रपदशुक्लद्वाद
शी श्रवणानक्षत्रमुक्ता श्रवणद्वादशी॥ सायमेकादश्यामेव स्यात्तदा विष्णुश्च खलारव्ययोगः स्यात्तत्रैकेनोपवासेनैकाद
शी वृत्तं श्रवणद्वादशी वृत्तं वक्ष्यमपि कृतं भवति॥ तदुक्तं मत्स्यपुराणे॥ द्वादशी श्रवणार्धे वस्यशेदेकादशी यदि॥ स एव वै
ष्णवो योगः विष्णुश्च खलसंज्ञकः॥ तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः प्रक्षीणं कृत्वा॥ प्राप्नोत्यनुज्जमं सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभा
मिति॥ यदा द्वादशी श्रवणार्धमुक्ता या मेकादश्यां श्रवणार्धे वृत्ते द्वादशी न क्षान्ता भवति तदा तिथ्यन्तो नापेक्षितः॥
तदुक्तम्॥ तिथिनाक्षत्रसंयोगोऽपवासायदा भवेत्॥ तावदेव न भोक्तव्यं यावदेकस्य संशयः॥ विशेषेण महीपालश्रव
णार्धे वृत्ते यदि॥ तिथिक्षमेन भोक्तव्यं द्वादशी नैव लंघ्येदिति॥ यदा एकादशी संपूर्ण द्वादशी श्रवणानक्षत्रमुक्ता तदैकाद
श्यामुपोष्य श्रवणद्वादश्यां पृथगुपवासः॥ ननु पारणं वोपवासपरिसमाप्तिः॥ तदभावे पूर्ववृत्ता समाप्तौ वृत्तान्तरं कर्तु
मयुक्तम्॥ यथा॥ असमाप्ते वृत्ते पूर्वैर्न वै कुर्यात्तान्तरमिति॥ अतश्च श्रवणद्वादश्यामुपवासः कथं स्यादिति चेत्सत्यम्॥ ८

॥ निम्न ॥

॥ ८८ ॥

भयोर्वृतयोरेकं देवतत्वात् न दोषः ॥ तदुक्तम् ॥ एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीसमुपोष्येत् ॥ नवात्रविधिलोपः स्यादुभयोर्देवताहरिरिति ॥ यद्रूपवासद्यकरणे समर्थः स्यात्तदैकादश्यां भुक्ताश्रवणद्वादश्यामेवोपवासं कुर्यात् ॥ तस्याऽलभ्ययोगत्वेन प्राज्ञात् ॥ एकादश्युपवासफलप्रापकत्वात् ॥ तदुक्तम् ॥ उपोष्यद्वादशीपुण्यां विष्णुः श्वेतोऽसंयुताम् ॥ एकादश्युद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयमिति ॥ यदातु द्वितीये दिने श्रवणं वर्धते तदा भानो नापेक्षणीयः ॥ अक्षाने पारणां कुर्याद्विनाश्रवणरोहिणीमिति वचनात् ॥ यदातु एकादश्यामेव श्रवणं न क्षत्रं स्यान्न द्वादश्यां तदैकादश्यामेव श्रवणद्वादशीव्रतं कार्यम् ॥ तदुक्तम् ॥ याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ता पुण्यक्षत्रयोगतः ॥ तास्वेव तदुत्तं कुर्याच्छ्रवणद्वादशीविनेति ॥ भविष्योत्तरेपि ॥ एकादशीयदातु स्याच्छ्रवणेन समन्विता ॥ विजयानामसाप्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदेति ॥ एतावांस्तु विशेषः ॥ श्रवणेकादश्यां वा मनोवतारः कृष्णपूजा ॥ श्रवणद्वादश्यां जनार्दनपूजेति ॥ विधिस्तु कथं ॥ अत्र तीर्थस्नानादिकमनन्तफलं भवति ॥ देवतायजनं विप्रभोजनं श्राद्धमेव च ॥ एवं जप्त्वा तस्य हस्तस्य जपस्य फलमश्नुते ॥ दानं च महदल्पं वा सहस्रगुणि

॥ रामः ॥

॥ ८८ ॥

तेभवेदिति॥ भविष्योत्तरे तु विशेषो दर्शितः॥ बुधश्रवणसंयुक्ता सेवने द्वादशी भवेत्॥ अतीव महती तस्यां सर्व कृतमथाश्र-
यम्॥ तथा॥ बुधश्रवणसंयुक्ता सेवने द्वादशी भवेत्॥ अतीव महती तस्यां सर्व कृतमथाश्रयम्॥ द्वादशी संगमोदकम्॥ दा-
नं दध्ने दनं शस्तमुपवासः परो विधिरिति॥ तथा॥ द्वादशी श्रवणोपेता यदा भवति भारत॥ संगमे सरितां स्नात्वा जाह्नवी स्ना-
नं जंफलम्॥ सोपवासः समाप्नोति नात्र कार्यं विचारणेति॥ इति श्रवणद्वादशी॥ ॥ भाद्रपदशुक्लद्वादश्यामेव इन्द्रध-
नोत्थापनं कार्यम्॥ तदुक्तं मत्स्यपुराणे॥ द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि भाद्रपदे तथा॥ शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वाद्युन्नये सती-
ति॥ लिंगपुराणेऽपि॥ कन्यार्के शुक्लद्वादश्यां विश्वादिभ्यः संयुजि॥ शक्रमुत्थापयेदेवं तद्भुजं वमही पतिरिति॥ इति भाद्र-
पदद्वादशी॥ ॥ कार्तिके शुक्लद्वादश्यां गोधूलिका कालव्यापित्यां गोवत्सपूजा कार्यं॥ तस्यास्तत्कालस्य विधानात्॥
दिनद्वयेऽपि तत्कालव्यापित्वे पूर्वत्रैव कार्यं॥ तदुक्तम्॥ वत्सपूजा वटश्वैव कर्तव्या प्रथमे हनीति॥ इति वत्सद्वादशी॥ ॥
माघशुक्लद्वादशी तिलद्वादशी॥ तस्यांतिलैः स्नात्वा तिलैर्विष्णुमन्त्रं तिलतैलेन दीपं दत्वा तिलनैवेद्यं तिलहोमं तिलदानं

॥ ति. मृ. ॥

॥ ८८ ॥

व कृत्वा तिलाभक्षयेत् ॥ तडक्कं व ह्यपुराणे ॥ माघे तु शुक्ल दशम्यां यमोहि भगवान्मुरा ॥ तिलानुत्पादयामास तपः कृत्वा सुदा
रुणम् ॥ राजा दशरथो भूम्नैस्तस्मात्तानवतारयत् ॥ तिलानामाधिपते तु विष्णुस्तत्रः कृतः सुरैः ॥ तस्यामुषोषितः स्नातस्ति तै
स्तस्मात्प्रजे हरिम् ॥ तिलतैलेन दीपाश्च देवा देवगृहेषु व ॥ निवेदयेत्तिलानेव होतव्याश्च तथा तिलाः ॥ तिलान्मत्वा च विप्रेभ्यो
भक्षयेच्च तथा तिलां किति ॥ ॥ इति तिल दशमीव्रतम् ॥ ॥ अथ सिद्ध विरुद्धादिकं लिख्यते ॥ दशमी बुधवारेण सिद्धा ॥ तच्चो
क्तम् ॥ बुधवारे द्वितीया दशमी ति ॥ रविवारेण कृकवारव्या विरुद्धो योगो भवति ॥ तडक्कम् ॥ सूर्ये विशाखा भरणी द्वादशपथ
वतुर्दशी ॥ मघानुराधा ज्येष्ठा विवर्जनीयाः प्रयत्नत इति ॥ ॥ द्वादश्यां व्रतपौष्टिकादिकर्मकार्यम् ॥ तच्चोक्तमेव ॥ व्रतपौष्टिके
द्वितीया द्वादश्या रिति ॥ तत्र विल्वफलं न भक्षयेत् ॥ नखवर्म तिलानि वेत्तु क्तमेव ॥ दनकाष्ठं ववर्जयेत् ॥ तच्चोक्तम् ॥ नवमी
द्वादशीषु वेति ॥ क्रूरगृहे मकरस्थे सति द्वादशी पूर्णिमा या शुभा भवति ॥ परतस्तथैवेत्तु क्तमेव ॥ सूर्ये तुलामकरस्थे
द्वादशी दग्धा भवति ॥ तच्चोक्तम् ॥ तुलामकरस्थे भवति दग्धा इति ॥ द्वादश्यां योगिनी सां मुख्या नैऋत्ये यात्रा न कार्या ॥

॥ रामः ॥

॥ ८८ ॥

सर्वदादशीषुतिभिषोविष्णुः पूज्यः ॥ इति निर्णयामृते द्वादशी निर्णयः ॥ ॥ सूर्यसेनेत्यादि २ ॥ अथ त्रयोदशी निर्णयः ॥
यते ॥ तत्र शुक्लत्रयोदशी पूर्वविद्यैवोपोष्या ॥ तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते ॥ त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादश्यासहितामुने ॥ भूतविद्यानक
र्त्तव्यादर्शः पूर्णकदाचनेति ॥ पैठीनसिरप्याह ॥ पंचमी सप्तमी वैवदशमी च त्रयोदशी ॥ प्रतिपन्नवमी वैवकर्त्तव्या सं
मुखीति धिरिति ॥ अनयोर्वाक्ययोः शुक्लपक्षमदाभावेपि कृष्णपक्षेत्रयोदश्याः परविद्यायास्वविधानात् ॥ पूर्वविद्यावि
धानं शुक्लत्रयोदशीविषयमिति पारिशोष्य प्रमाणेन गम्यते ॥ यथा ॥ षष्ठ्याष्टमी श्रमावास्या कृष्णपक्षेत्रयोदशी ॥ स
ताः परमुताः पूज्याः परापूर्वेण संयुताः ॥ तथा च ॥ सकादशपष्टमी षष्ठी द्वितीया च वतुर्दशी ॥ त्रयोदशी श्रमावास्या उपो
ष्याः सुः परान्विता इति ॥ अत्राप्यश्रमावास्या साहचर्यमभिधानात् त्रयोदशी कृष्णैव गुह्या ॥ इति त्रयोदशी सामान्यनिर्णयः ॥
वैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनंगत्रयोदशी ॥ सा च पूर्वोपोष्या ॥ तदुक्तं संवर्तेन ॥ कृष्णाष्टमी वृहन्नत्यासा वित्री वटपैत्रिकी ॥ ॥
अनंगत्रयोदशी रंभा उपोष्याः पूर्वसंयुता इति ॥ अनंगत्रयोदश्यां कामदेवपूजा भविष्योत्तरे ॥ वैत्रेमासिति धिप्रक्रमे प्रो

॥ नि. मृ. ॥

॥ १०० ॥

का ॥ यथा ॥ अस्यां स्नात्वा त्रयोदश्यामशोकाख्यं नगं लिखेत् ॥ सिंह रजनी रंगै रति प्रीति समन्वितम् ॥ कामदेवं वसंतं ववाजीव
क्रंरुमध्वजम् ॥ मध्याह्ने पूजयेद्भक्त्या भक्षैर्गन्धैः ॥ स्वर्गस्वरैः ॥ मंत्रेणानेन कौंतेय नवनामसि समन्वितं ॥ मंत्रश्च ॥ नमो रामाय
कामाय देवदेव समूर्तये ॥ ब्रह्मविष्णुशिर्वेन्द्राणां मनःशोभकराय वै इति ॥ ततस्तस्यागुहो देवामोदकाद्यतपावि
ताः ॥ नानाप्रकारभक्षाश्च कामो मे प्रीयतामिति ॥ स्वयत्ति पूजयेन्नाशीव स्वमाह्वयि भूषणैः ॥ कामो यमिति संविं
प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ रात्रौ जागरणं कुर्याद्युत्तरात्रिर्यथा भवेत् ॥ पूजयेद्विप्रदांपत्यं वस्त्रालंकारभूषणैः ॥ एवं मः कु
रुते पार्थ वर्षे वर्षे महोत्सवं ॥ वसंतसमये प्राप्ते हृष्टः पुष्टः सदा भवेत् ॥ ॥ कर्मपुराणे तु विशेष उक्तः ॥ मधौ शुक्लत्रयो
दश्यां मदनं वंदनात्मकं ॥ कृत्वा संपूज्य मत्नेन वीजयेद्यजनेन च ॥ ततः संधुक्षितः कामः पुत्रपौत्रसमृद्धिद इति ॥ ॥
इत्यनेन त्रयोदशी ॥ अथ यक्षमागता सुसर्वमा सत्रयोदशीषु कामः पूजः ॥ विष्णोर्मित्रोत्सवश्चकार्यः ॥ तदुक्तं
मत्स्यपुराणे ॥ त्रयोदशी वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ पूजो धनजनैः ॥ यात्रोत्सवश्च विधिवत्कर्त्तव्यश्चाथ वै समवदति ॥ ॥ भाद्रपद

॥ रामः ॥

॥ १०० ॥

कृष्णत्रयोदशीयुगादिः ॥ तडुक्तं ॥ नभस्येव त्रयोदशीति ॥ सैवसूर्येहस्तनक्षत्रस्थिते ॥ वंदेमघास्येगजछायेतु व्यते ॥ यदु
क्तं ॥ यदेदुः पितृदेवतेहंसश्चैवकरेस्थितः ॥ त्रयोदशीगजछायाश्राद्धेपुण्यैरवाप्यतइति ॥ अत्रमधुघृतसंयुक्तेनपाय
सेनश्राद्धं कुर्यात् ॥ तथापितृगाथाः ॥ अपितः सकुलेनामाद्यो नोदद्यात्त्रयोदशी ॥ पायसंमधुसर्पिभ्यांवर्षासुवमघासु
वेति ॥ ॥ कार्तिककृष्णत्रयोदश्यां रात्रौ यमाय दीपं वहिर्दद्यात् ॥ तडुक्तं स्कंदपुराणे ॥ कार्तिकस्यासितेपक्षेत्रयोदश्यां
निशामुखे ॥ यमदीपंवहिर्दद्यादपमृत्युर्विनश्यतीति ॥ दीपमंत्रः ॥ मृत्युना पाशदंडाभ्यां कालेन उपामया सह ॥ त्रयोदश्यां
दीपदानात्सूर्यजः ॥ प्रीयतामिति ॥ याकावित्रयोदशीप्रदोष व्यापिनी रानिवारयुक्ता भवति ॥ तत्रप्रदोषे शिवे संपूज्य
नक्तुव्रतं कुर्यात् ॥ तथाचस्कन्दपुराणे ॥ श्रीदेवुवाच ॥ देवकेन विधानेन प्रदोषव्रतमुत्तमम् ॥ विधातव्यं नरस्त्रीभिः संतान
फलसिद्धये ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ यदात्रयोदशी शुद्धा मंदवारेण संयुता ॥ आरब्धव्यं व्रतं तत्र संतानफलसिद्धये ॥ अण
निर्मेविनाशं तु भौमवारेण संयुता ॥ सौभाग्यश्रीसमृद्धार्थं शुक्लवारेण संयुता ॥ आयुरारोग्यसिद्धार्थं भानुवारेण संयुते

॥ नि. म. ॥

॥ १०१ ॥

ति ॥ ॥ अथ कालज्ञानं कृत्वा पुत्रादिकाम इदं व्रतं करिष्य इति संकल्पे मंत्रमुदीरयेत् ॥ एकवत्सरपर्यंतं प्रतिपक्षत्रयोद
शी ॥ प्रदोषे शिवमभ्यर्चनं कुरु भस्मा मिश्रं करेति ॥ ततस्तुलाहिते भातौ स्नात्वा सुनियतो वृत्तिः ॥ पूजास्थानं ततो गत्वा प्रदोषे
शिवमर्चयेत् ॥ पूजागुरुरूपदिष्टविधिना आगममंत्रैर्वैदिकमंत्रैर्वाप्येवम तस्माद्यनादिषोडशोपचारैर्मन्त्रा विभवं कुर्या
त् ॥ ततश्च भवादिनामभिः ॥ ॐ भवाय नमः ॥ इति प्रयोगक्रमेण प्रतिनाम्ना शिवाय पुष्पाणि समर्पयेत् ॥ नामानि व
भवाय भवनाशाय महा देवाय धीमते ॥ रुद्राय नीलकंठाय सर्वाय शशि मौलिने ॥ उग्राय योगा घनाय भीमाय भव
हारिणे ॥ ईशानाय नमस्तुभ्यं यश्रुतां यतये नमः ॥ इति पूजयित्वा अनेन मंत्रेण प्रार्थयेत् ॥ यथा भवान्समस्तानां प
श्रुतां पाशमोचकः ॥ तथा वृतेन संतुष्टः पुत्रं देहि सुलक्षणमिति ॥ सो मा वकं वमैवे द्यं सं स पल्लवार्कं ॥ दत्वा भो मुख
वासं वतां वृलं कुसुमादिकं ॥ समर्थास्तु मुदीक्ष्वष्टदी पाना ज्य परिप्लुतान् ॥ भवाद्येनामभिर्दत्वा तैरेवाह्यप्रदक्षिणा ॥ न
मस्कारास्तु कं कृत्वा जप्त्वा पूजां समर्प्य च ॥ वृषराजं समभ्यर्च्य वृषमंत्रेण मंत्रवित् ॥ मंत्रश्च ॥ धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानं

॥ रामः ॥

॥ १०१ ॥

दकारक ॥ अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः पाहिसनातनेति ॥ वृषा यद्दूर्वा दणकं चानीये च निवेशव ॥ वृषस्य वृषाणं स्पृष्ट्वा भृंगयो
र्मध्यतः शिवं ॥ विलोक्य सहितं देव्या पूजितं प्रार्थयेद्भुवं ॥ ॥ प्रार्थनमंत्रश्च ॥ अणुरोगादिदारिद्र्यापायस्तदपमृत्यवः ॥
भयशोकमनस्तापातशयंतु मम सर्वदेति ॥ पृथिव्यां मानितीर्था नि सागरान्ता नि यानि च ॥ अंडमाश्रित्य तिष्ठंति प्र
दोषे गो वृषस्य तु ॥ स्पृष्ट्वा तु वृषणौ तस्य भृगुमभ्यं विलोक्य च ॥ पुच्छं च ककुदं चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ निवेशकर्म
ज्ञातं तु दद्याद्विज्ञानुसारतः ॥ दक्षिणं ब्राह्मणं भयश्च ततो मौनं विसर्जयेत् ॥ एवं सम्यक्त्वरं कुर्यान्नमो दक्ष्यामि दं वृ
तम् ॥ अथ वामे न्द्वारेण मुक्तामेव त्रयोदशीम् ॥ चतुर्विंशतिं कुर्वीत सोमौष्ठफलमाप्नुयात् ॥ ॥ इति शनित्रयोद
शीव्रतम् ॥ ॥ अथ सिद्धविरुद्धादिकं लिख्यते ॥ त्रयोदशी भौमवारेण सिद्धा ॥ उक्तम् ॥ भौमे च ह्युत्तरीया सा दृष्ट
मी च त्रयोदशी ॥ सोमवारेण विरुद्धा ॥ यथा ॥ वंदे वित्रोत्तराषाढापूर्वाषाढा विशोखिका ॥ एकादशी त्रयोदश्यौ नष्ट
योगाः प्रकीर्तिताः इति ॥ त्रयोदश्योत्तरीयावत्संगमवलोपयोगिनी कर्माणि कुर्यात् ॥ तडक्तं ॥ जया सुविदधीता ज्ञी ॥

॥ त्रि.म. ॥

॥ १०२ ॥

बलकार्यणिनिर्हृत इति ॥ त्रयोदशं शत्रिमादिवर्णैर्महापहं स्नानेन कार्यं ॥ तत्र ॥ स्नातुर्जनस्य दशमीतनमं सुयोद
शीतलदिमहापहस्नाननिषेध इत्यादिवोक्तमेव ॥ त्रयोदशं दक्षिणादिदिशि योगिनी सां मुख्या धात्रा न कार्यं ॥ क्रूर
गृहे कुंभस्ये त्रयोदशी भुभकार्येषु वर्ज्यं ॥ त्रयोदशं वृंता कानि न भक्षयेत् ॥ ॥ इति निर्णयामृते त्रयोदशी निर्णयः
॥ ॥ अथ वतुर्दशी निर्णयते ॥ तत्र भुक्तुं वतुर्दशपुपवासादिषु पूर्णिमा युतैव ग्राह्या ॥ ॥ तदुक्तं मुग्धबाके ॥ वतु
र्दश्या च पूर्णिमेति ॥ बृहस्पतिना पुरुं ॥ स कादशपक्षमी षष्ठी पौर्णमासी वतुर्दशी ॥ अमा वास्या तृतीया तृता उपोष्याः
पराजिता इति ॥ तथा ॥ भुक्तुं पक्षेष्टमी वैव भुक्तुं पक्षे वतुर्दशी ॥ पूर्वविज्ञानकर्तव्या कर्तव्या परसंयुतेति ॥ कृष्णपक्षेष्ट
मी वैव कृष्णपक्षे वतुर्दशी ॥ पूर्वविज्ञानकर्तव्या परविज्ञानकस्य विदिति ॥ वै त्रभुक्तुं वतुर्दश्यां कर्पूरकुंकुमागुरु वंदना
दिभिर्दमनकेन वशिष्ठपूजाकार्यं ॥ ॥ तदुक्तं देवीपुराणे ॥ वतुर्दश्यां तु कर्पूरकुंकुमागुरु वंदनैः ॥ वस्त्रादिमणिपू
जावर्तव्या महती शिवा ॥ वितानक्षत्रछत्रं च देयं पूजाश्च मानसः ॥ महत्पुण्यमवाप्नोति अश्वमेधश्च तादृक् किति ॥ तथा ॥

॥ रामः ॥

॥ १०२ ॥

मधुमासेतुसंप्राप्तेभुक्तपक्षेवतुर्दशी॥ प्रोक्तादमनयजेतिसिद्धिदातुमहोत्सवेति॥ अत्रैवलिङ्गापुराणेविशेष उक्तः॥ दमनेनत्र
योदर्शनांतालवृतांनिलेततु॥ हंसगानसमारूढः काममंत्रप्रवर्धितः॥ नारीभिर्विजितश्चैवत्रैलोकोन्मादमावरेत्॥ तन्निर्वी
पणकामेनवतुर्दर्शमहामुने॥ ततोत्पथंमया प्रोक्तानार्यश्चाभनरास्तथा॥ कुर्वेति कर्दमेनैव आत्मनस्त्वनुलेपनम्॥ नि
र्वीपितानगं पीडाभवत्येवममाज्ञया॥ एतदर्थं सदा कार्यं कर्दमेनवक्त्रीडनम्॥ प्रातः प्रहरमात्रं तु कर्त्तव्यं क्रीडनं नरैः॥ प्रश्ना
ल्पागंततः कृत्वा गंधमाल्यानुलेपनम्॥ वस्त्रां वृत्तां तादिरथ्याहृदेषु वावरेत्॥ चर्वशोषितैश्चैव कृत्वा नृत्यं शिवागतः॥
सर्वकामसमृद्धस्तु वसेद्विबपुरे नरः॥ स्वयंतुलिङ्गमेकंतुदृष्ट्वा तस्मिन्दिने नरः॥ काले लब्ध्वा शिवः सम्पददेवदेवनसंश्रमः॥
॥ इतिवैत्रवतुर्दशी॥ ॥ नारसिंहश्चतुर्दर्शवैशाखे भुक्त्यशुके जातः॥ ज्येष्ठशुक्लवतुर्दर्शो सर्वस्मिन्दिने पंचतथा॥ सा
मं शिवप्राप्तये हेमधेनुं दद्यात्॥ तदुक्तं मत्स्यपुराणे॥ ज्येष्ठे पंचतथाः साहं हेमधनुप्रदो दिवम्॥ मां त्यज्जमीवतुर्दर्शो रुद्र
व्रतमिदं स्मृतमिति॥ भाद्रपदवतुर्दर्शमनंतवतं कुर्मत्॥ सावउदयकालव्यापिनी ग्राह्या॥ यथोक्तम्॥ वतुर्दर्शपा

॥ नि. मृ. ॥
॥ १०३ ॥

चरुमिति ॥ भुक्त्यप्येव तुर्दशीतिव ॥ भविष्योत्तरेपि ॥ तथा भाद्रपदस्यान्तेव तुर्दश्यां द्विजोत्तमः ॥ पौर्णिमास्याः समायोगेव तं वानेत
कंदोरेदिति ॥ तथा च स्कन्दपुराणे ॥ मुहूर्तमपि वेदादे पूर्णिमायां वतुर्दशी ॥ संपूर्णं तां विदुस्तस्यां पूजयेद्दिभ्युमद्यमिति ॥ अत्र
केविदाहुः ॥ मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्णसरित्ते ॥ ददर्श शीलासास्त्री एणं समूहं रक्तवाससाम् ॥ वतुर्दश्यामर्चयन्तं भ
क्त्या देवं पृथक् पृथगिति व्रतकल्पे ॥ मध्याह्ने पूजाभिहिता ॥ अतो मध्याह्ने व्यापिन्यामनंतं व्रतं कुर्यादिति ॥ नैत श्रुक्तिमहम्
यतः ॥ इदमिति हासमात्रम् ॥ न विधिः ॥ विधिवाचकानां व्रतं कुर्यात्करोतु कर्तव्यमित्यादि ॥ लिट् लोट् तव्यप्रत्ययानामभा
वात् ॥ अन्यथा ॥ सापिशिला व्रतं वक्त्रे करे वध्वासुडोरकम् ॥ पाथेयशोषं विप्राय दत्वा भुक्त्वा तथैव वेति ॥ तत्रैवोक्तत्वाच्चील
यामध्याह्ने प्रारब्धमिति ॥ व्रतारं भोपिमध्याह्ने स्वप्नसज्यते ॥ सवनिषिद्धः ॥ व्रतस्य प्रातरे वारभ्य कार्यत्वात् तडुक्तं ॥ प्रातरार
भ्यमतिमान् कुर्यान्नक्तव्रतादिकम् ॥ नापराह्नेन मध्याह्ने पित्र्यकालौ हि तौ स्मृताविति ॥ अन्ये त्वाहुः ॥ अनन्तव्रतस्यैकभक्त्य
पत्वात् मध्याह्ने व्यापिन्यामेव कार्यमिति ॥ तदपि न वतुरस्त्रमिव प्रतिभाति ॥ अत्रैकमक्तं कुर्यादित्येकभक्त्यविधानात् ॥ किन्तु ॥ प

॥ रामः ॥
॥ १०३ ॥

त्काप्रसंगेनैवगो धूमानां प्रयत्नतः॥ अर्धविप्रायदातव्यमर्धमात्मनिभोजनमिति॥ अनन्तपूजांगत्वेनभोजनमात्रंविहीनं॥
अतश्चात्रानंतपूजनस्यैवप्राधान्यम्॥ तस्यैवपूर्वह्लो वैदेवानामितिदैविकत्वात्॥ पूर्वाह्नस्यैवविधानंसिद्धम्॥ अतश्चस्वल्पा
यामपिउदयव्यापिन्यांवतुर्दृश्यामुपक्रम्यपूर्णमाभागेपिवृत्तादिकंकार्यम्॥ उदयव्यापिन्यासिधेर्दैवकृत्येसंपूर्णत्वाविधानात्॥
तदुक्तंकण्वेन॥ उपवासवृत्तादीनांघटिकैकापिमाभवेत्॥ उदयेसातिभिर्ज्ञेयाविपरीतातुषैतकइति॥ आदिशब्दसकभक्तनका
यावित्तानामुपसंगुहः॥ तथाव॥ उदयनेवसवितायांतिभिंप्रतिपद्यते॥ सातिभिःसकलाज्ञेयादानाध्ययनकर्मसुइति॥
॥ सुमंतुरपि॥ उदितेदेवतेभानौपिअंवास्तंगतेरवौ॥ द्विस्त्रिमुहूर्तमक्रोयासातिभिर्ह्येकव्ययोरिति॥ अस्यार्थः॥ यातिभिर्भा
नौउदितेअक्रोद्विमुहूर्तव्याप्नोति॥ तस्यांदैविकंकार्यम्॥ उदयानंतरंद्विमुहूर्तव्यापिन्यांदैविकंकार्यमित्यर्थः॥ यातिभिर्भानौ
वस्तंगतेअक्रुस्त्रिमुहूर्तव्याप्नोति॥ तस्यांपित्र्यंकार्यम्॥ अस्तमयसन्निहितत्रिमुहूर्तव्यापिन्यांदैविकंकार्यमित्यर्थः॥ अतश्च
पूर्णमायुक्तायामुदयकालव्यापिन्यांवतुर्दृश्यामनंतवृत्तंकार्यमिति सिद्धं॥ ॥ इतिअनन्तवतुर्दशी॥ ॥ कार्तिककृष्णवतु

॥ ति. म. ॥

॥ १०४ ॥

दशीप्रेतवतुं दशीतत्रोषस्यभंगस्नानं कृत्वा यममर्पणदिमाषयत्रभोजनं शैवतपोधनपूजनं दीपदानादिकं कार्यं ॥ तदुक्तं भवि
ष्योत्तरे ॥ कार्तिके कृष्णपक्षे तु वतुर्दश्यादिनोदये ॥ अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥ तथा ॥ पूर्वविद्युवतुर्दश्यां कार्तिके स्य सि
तेतरे ॥ पक्षे प्रत्यूषसमये स्नानं कुर्यात्समस्तत इति ॥ ब्रह्मपुराणेऽपि ॥ तैले लक्ष्मीर्न ले गंगा दीपावल्याश्च तुर्दशी ॥ प्रातः स्नानं तु यः ॥
कुर्याद्यमलोकेन पश्यतीति ॥ अथ मार्गमिथोतुं वीप्रपुत्रादमथापरं ॥ भ्रामयेत्स्नानमभ्येतुं नरकस्य क्षमाय वै इति ॥ तथा च ॥ अथ मार्ग
मिथ्ययश्च वा भ्रामयेद्विरसोपरि ॥ ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ॥ अथ मार्गभ्रामणमंत्रस्तु ॥ सीतालोष्टसमायु
क्तसंकटकदलान्वितः ॥ हरपायमपामार्गभ्राम्यमाणपुनः पुनरिति ॥ यमनामानिव ॥ यमामधर्मराजायममृतवैवांतकायच
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षमाय च ॥ औडुंबराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ॥ वृकोदराय विनायकवित्रगुप्ताय नम इति ॥ य
ममर्पणं तु सव्येनापसव्येन वा कार्यं ॥ यतस्त्वस्य देवत्वं पितृत्वं च ॥ तदुक्तं स्कन्दपुराणे ॥ दक्षिणाभिमुखो भूत्वा सव्यं कृत्वा समा
हितः ॥ देवतीर्थेन देवत्वान्निलैः प्रेताधिपो यत इति ॥ तथा च ॥ यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिनाथवा ॥ देवत्वं च पितृत्वं च यमस्या

॥ रामः ॥

॥ १०४ ॥

सिद्धिरूपेति॥ ततः प्रदोष समये दीपान्दद्यान्मनोरमान्॥ ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु भटेषु च॥ प्राकारोद्यानवापीषु प्रतोलीनि
 प्लुटेषु च॥ मंदिरासु किंवित्तासु हस्तिशालासु वैवहीति॥ लिंगपुराणे॥ ततः प्रेतवतुर्दशं भोजयित्वा तपोधनान्॥ शैवविश्वं स्त्वथ
 परान्निशवलोके महीयते॥ दानं दत्त्वा तु तेभ्यश्च यमलोके न गच्छति॥ तथा च॥ माघपक्षस्य राके न भुक्त्वा तत्र दिने नरः॥ प्रेतवतुर्द
 शीकाले सर्वपापैः प्रमुच्यते इति॥ तथा॥ नक्तं प्रेतवतुर्दशं यः कुर्याच्छिववतुष्टये॥ न तत्कृतं शतेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशं॥ कुमा
 रीर्षदुक्तं नृपतथा शैवोक्तं तपोधनान्॥ राजसूयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशय इति॥ इयं भौमवारमुक्ता विज्ञाया॥ ॥ तदुक्तं पुष्क
 रपुराणे॥ कार्तिके भौमवारेण वित्रा कृत्स्नवतुर्दशी॥ तस्यां भूतेषां मय्यर्वागच्छेच्छिवपुरं नर इति॥ ॥ कार्तिकशुक्लवतुर्दशी पाषा
 णवतुर्दशी॥ तदुक्तं देवीपुराणे॥ कार्तिकेशुक्लपक्षे तु या पाषाणवतुर्दशी॥ तस्यां माराधयेत्तौरी नक्तं पाषाणभक्षकः॥ ऐश्वर्यसौ
 ख्यसौ भाग्यरूपाणि प्राप्नुयान्नर इति॥ इति कार्तिकवतुर्दशी॥ ॥ माघशुक्लवतुर्दशी आरंभं त्पारया॥ तत्रानर्के दयेत्स्नात्वा य
 मं संपूज्य तस्मै सप्तभिर्नामभिः सप्ततिलोदकांजलीन्दत्त्वा तिलहोमादिकं कृत्वा पितृभ्यः श्राद्धं कृत्वा ब्राह्मणेभ्यः कृशारभोजनं दत्त्वा

इमेव वतुर्दशी वैकुंठवतुर्दशी॥ दिवा मणि कर्णिके स्नानं रात्रौ विश्वेश्वरपूजनं मन्त्रमुक्तम् ४

॥ नि.म. ॥

॥ १०५ ॥

स्वयमपि कुरारं भुक्ता सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ तडुक्तं ब्रह्मपुराणे ॥ माघशुक्ल चतुर्दश्यां विष्णोर्देहान्तरीयम् ॥ निश्चेतुस्तिलका का
राः शतशोऽप्यसहस्रशः ॥ अनर्काभुदिते काले सत्सुतारं भुक्ते क्षयि ॥ राजा वतत्र संपूज्यो यमः प्रलयभास्करः ॥ सर्वांगसंघि
संभूतानघो विष्णोश्च तत्र वै ॥ अरण्ये दयवेला यामारदं त्योपितित्यशः ॥ निमुक्ता विष्णुना सर्वाः कस्य पापं पुनी महे ॥ निमित्तं
पंचतारेयं तत्र प्रोक्तं यतो भुवि ॥ तदा सापि निशा ज्ञेया तारा रात्रिः सुदारुणा ॥ तत्रोपोष्मत्रयो दृशं संप्राप्ते तु निशाश्चये ॥ क्षा
त्वा पूज्यो जगद्गति हरिः पूज्याश्च तारकाः ॥ यमो नद्यश्च तीर्थं निदेवताः पितरस्तथा ॥ नैवेद्ये विविधा कारैः कुरारेण तु भूरिणा
वहिः पूज्यः स भगवान् घृताक्तैस्तिलतंडुलैः ॥ नमः प्रणवसंयुक्तान्सतिलांश्च जलांजलीन् ॥ यमाय सप्त वि तरे र्द्धमराजाय
सप्तव ॥ मृत्यवे सप्त देवाश्च तथा सप्तान्तकाय च ॥ वैवस्वताय सप्तायः सप्तकालाय वैवहि ॥ सप्त देवाश्च विधिवत्सर्व प्राण ह
राय च ॥ कुरारं भोजनीयाश्च ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥ आरुं कृत्वा पितृभ्यश्च विभुक्तः सर्वपातकैः ॥ ततो विभज्य बंधुभ्यः कुरारं भक्ष
येत्स्वयमिति ॥ इत्यारदनीयं चतुर्दशी ॥ अथ शिवरात्रिर्निर्णीयते ॥ शिवरात्रि चतुर्दशी प्रदोष व्यापिने च प्रायेणोपोष्या ॥

॥ रामः ॥

॥ १०५ ॥

मध्याह्निका कालादपराह्णस्तथाविधः॥ अपराह्णा त्रिमुहूर्तकालः सायाह्ण उच्यते इति॥ ननु विषुवेहः पंचदशमु
हूर्तककत्वात्पंचधा विभागे सत्येकैकस्मिन्कालस्त्रिमुहूर्तकत्वमुपपद्यते॥ यदा पुनरमृतवशादहो वृद्धिः क्रसौ
भवतस्तदा कथं प्रातरादिकालस्त्रिमुहूर्तकत्वं संभवतीति चेत्सत्यम्॥ अत्र त्रिमुहूर्तमित्यहः पंचमभागस्यो
पलक्षणम्॥ अतोऽहो वृद्धौ वृद्धिनाडीनामपि पंचधा विभागे प्रातरादिकालस्यापि त्रिमुहूर्तधिकत्वं कल्पनीयम्॥
क्रसे पुनस्त्रिमुहूर्तमनन्तमित्युक्तम्॥ केचित्तु पंचदशभागमहो विभागमाहुः॥ तदुक्तं व्यासेन॥ रौद्रश्चैत्रश्चमैत्रश्च
तथा वारुभट्टस्मृतः॥ सावित्रश्च जमनश्च गंधर्वः कुतपस्तथा॥ रोहिणश्च विरं विश्वविजयो नैर्ऋतस्तथा॥ माहेन्द्रो वरु
णश्चैव भगः पंचदशः स्मृत इति॥ अत्रापि दिनमानस्य पंचदशेहोमुहूर्तज्ञेयः॥ तदुक्तं रत्नमालायाम्॥ दिनस्य यः पं
चदशो विभागो रात्रेस्तथा तस्मिन्मुहूर्तमानमिति॥ कैश्चिद्विधा भाग उक्तः॥ यदाह शाततपः॥ पूर्वाह्णमध्याह्णोपराह्ण॥ पू
र्वाह्णो देवानां मध्याह्णो मनुष्याणां॥ अपराह्णः पितॄणां मिति॥ स्कन्दपुराणे तु विधा भाग उक्तः॥ आवर्तनात्पूर्वाह्णो ह

॥ नि. मृ. ॥

॥ १२२ ॥

पराहस्ततः पर इति ॥ इति प्रसंगतः कालविभागमुक्त्वा प्रकृतमुच्यते ॥ तत्र पर्वप्रतिपत्तसंधिर्द्यदा मध्याह्नस्य वस मध्याह्नात्पूर्ववा स्या
 तदा संधिदिनात्पूर्वदिने न्वाधानं संधिदिने या गो भवति ॥ तदुक्तं गोभिलेन ॥ आवर्तने यदा संधिः पर्वप्रतिपदो भवेत् ॥ तदह
 र्याग इच्छेत् परतश्चेत्परे हनीति ॥ तथा ॥ पर्वप्रतिपदोः संधिरर्वागावर्तनाद्यदि ॥ तस्मिन् न हनियष्टव्यं पूर्वशुः स्यादुपक्रम
 इति ॥ आवर्तनं मध्याह्नः ॥ लौकाक्षिरपि ॥ पूर्वाह्णं वाथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ॥ उपोष्य तत्र पूर्वशुः स्यादहर्ग इच्छ
 त इति ॥ मध्याह्नात्परतः पर्वप्रतिपत्तसंधौ तु संधिदिनात्परदिने यागः ॥ संधिदिने न्वाधानं कार्यम् ॥ तदा ह लौकाक्षि ॥ अ
 पराह्णे भवासायं यदि पर्व समाप्यते ॥ उपोष्य तस्मिन् न हनिष्वोभते याग इच्छत इति ॥ गोभिलेन ॥ आवर्तनात्परः संधि यदि
 तस्मिन् उपक्रमः ॥ परशुरिष्टिरेतेष्वपर्वद्वयविनिर्णयः ॥ इति ॥ अत्र पर्वद्वयनिर्णय इत्युक्तत्वादयं पूर्णिमा मावा स्ययोः सा
 धारणो निर्णयः ॥ विशेषस्तु च ॥ तत्र पूर्णिमा प्रतिपत्तसंधिः संगवा इदं मध्याह्नात्पूर्वमदा भवति तदा त्रैवा न्वाधानं यागी
 कुर्यात् ॥ तदा ह कात्यायनः ॥ संधिश्चेत्संगवा इदं अर्वागावर्तनाच्चेत् ॥ सायौर्णिमासी विज्ञेया सद्यः कालविधौ तिथिरिति ॥ न

गौताक्षिः

॥ रामः ॥

॥ १२२ ॥

त्वेन सति पूर्वेषु रन्नाधानं योऽप्युपस्थितमिति विधिर्विरोधः स्यादिति चेत् ॥ सद्यः कालविधेरपि दर्शनात् ॥ तथाव आपस्तम्बः ॥
पौर्णिमास्यान्वाधानं परितरणेन वासः सद्यो वा सद्यः कालायां सर्वं क्रियते इति ॥ ननु तथापि पर्वप्रतिपदोः संधिरर्वा
गा वर्जिता इति तस्मिन् न हनिष्यत्यं पूर्वेषुः स्यादुपक्रम इति गोभिलवचनात् न विरोधो भविष्यतीति चेन्नः ॥ संगवात् पूर्वमपि
संधेर वर्जिता दर्शनीयत्वात् न विषयत्वं गोभिलवाक्यस्य कात्यायनवाक्यस्य तु संगवोर्द्धाविमथा क्ता कीर्तितसंधिर्विषयः ॥
यथा ॥ गोभिलवचनं पर्वद्वयसामान्यविषयं ॥ पूर्णिमा मात्रविषयं कात्यायनवचनमिति विशेषवचनेन सामान्यवाध
इत्यविरोधः ॥ अत्रावास्यायां तु विशेषः ॥ यदा प्रतिपदि द्वितीयात्रिमुहूर्त्तौ तत्कमपराह्णं व्याप्नोति तत्र च न दर्शनस्य सं
भाव्यत्वाच्चतुर्दश्यामन्वाधायामावास्यायां प्रागः कार्यः ॥ तदुक्तं बृहद्वातातयेन ॥ द्वितीयात्रिमुहूर्त्तौ वेत्प्रतिपद्यापरा
ह्णिकी ॥ अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥ सोमदर्शनदिने प्रागक्षिपेधो वृक्षवसिष्ठेनोक्तः ॥ इन्द्रो निरुप्ते हवि
षि पुरस्तादुदिते विधौ ॥ यदैगुरुं कुतेतस्मिन्श्चादपि हित इवेदिति ॥ ननु पर्वप्रतिपदोः साम्ये संधिः सुवोधो भवति ॥ प्रतिपदि

॥ त्रि. मृ. ॥

॥ १२३ ॥

वृद्धिगामित्यांशी एणं वा कथं संविज्ञानं इति चेत्स तम् ॥ प्रतिपद्य चिन्ताडिका देवा विभज्य चर्चपर्वणि संमोज्य संधिः कल्प
नीयः ॥ तदा ह लौगाधिः ॥ तिभेः परस्याघटिकाश्च मासुर्नूनास्तथाद्याभ्यधिकाश्च तासां ॥ तर्द्धविमोज्यं वतथा प्रमोज्यं क्रासे व
वृद्धौ प्रथमेदिने स्यादिति ॥ कात्यायनोपि ॥ परेऽह्नि घटिका नूनास्तथाद्याभ्यधिकाश्च माः ॥ शिखातदर्द्धपूर्वस्मिन् ॥
क्रासवृद्धी प्रकल्पयेत् ॥ ॥ अध्यागकाल उच्यते ॥ तत्र पर्वणश्चतुर्थे भागः ॥ प्रतिपदस्याद्यास्रमो भागा यागकालः ॥
तदा ह मासवल्क्यः ॥ पदस्यापरः ॥ पादः पक्षादेः प्रथमास्त्रयः ॥ कालः पर्वणयोगः स्यादन्यथा तु न विद्यत इति ॥ वृद्धशा
तातपोपि ॥ पर्वणो मश्चतुर्थे भागः ॥ प्रतिपदस्त्रयः ॥ यागकालः सविज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिरिति ॥ पर्वप्रतिपत्
संबंधावपराह सति परदिने वतुर्थे पि प्रतिपद्भागे यागः कार्यः ॥ तदा ह शातातपः ॥ संधिर्यश्च पराह्ले स्याद्यागः
प्रातः परे ह ति ॥ कुर्वीतः प्रतिपद्भागे वतुर्थे पि न दुष्यतीति ॥ मनुवचनं ॥ नमष्ट्वं वतुर्थे शो यागोः प्रतिपदः कवित् ॥ रक्षांसी
तद्विलुपंति श्रुतिरेषा सनातनीति ॥ इदमाद्यं शत्रये यागकाले संभवत्पालस्यादिना तदतिक्रम्य वतुर्थे शो नमष्ट्वमित्येवं

॥ रामः ॥

॥ १२३ ॥

परं ॥ इति पर्व षष्ठ्यतिर्ह्ययः ॥ ॥ अथानध्यायतिथमडव्यंते ॥ यदाहमाज्ञबल्यः ॥ पंचदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां शक्रसूतके
अतुसंधिषु भुक्त्वा वज्रादिकं प्रतिगृह्येति ॥ गौतमोपि ॥ पक्षद्वये चतुर्दश्यां रक्ष्मीदितये तथा ॥ पक्षादावपि ॥ पक्षांते वृ
हन्नाधीयते नरैरिति ॥ बृहन्वेदः सनुरपि ॥ अमायां चतुर्दश्यां पौर्णिमा स्पष्टका सुव ॥ अमायास्यागुरुं हंति शिष्यं हंति
वपुर्णिमा ॥ बृहन् हंत्यह्मन् भूता तस्मात्तां परिवर्जयेदिति ॥ बौधायनोपि ॥ महानिशातु विज्ञेयामधो मध्यमामग्रोः ॥ तस्यां स्वा
नेन कुर्वन्ति स्वाध्यायं पितृ तर्पणमिति ॥ मध्यमामग्रोर्मध्यमिति द्वितीयमामस्यां तद्यदिकाद्यं तृतीयमामस्यां यद्य
दिकाद्यमिति च तस्त्रोनादिका महानिशा ॥ तडक्ते नैव ॥ प्रातः संध्या त्रिनाडी स्यात्सायं संध्या च तादृशी ॥ महानिशातु विज्ञेया
च तस्त्रो घटिकास्तथा इति ॥ बृहन्ननुरपि ॥ त्रयोदश्यां च सप्तम्यां चतुर्थ्यां मर्चरात्रतः ॥ अर्वाकं नाध्यायनं कुर्याद्यदीद्ये त्रस्य धा
रणमिति ॥ ॥ अत्रैव विशेषो गार्ग्येणोक्तः ॥ रात्रौ ग्रामद्वयादर्वाकं सप्तमी तत्र योदशी ॥ प्रदोषः सतु विज्ञेयः ॥ सर्वविद्यावि
गर्हितः ॥ रात्रौ न वसुनाडीषु चतुर्थ्यां यदि दृश्यते ॥ प्रदोषः सतु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हित इति ॥ श्लोकभीष्मः ॥ वातुर्मास्य

॥ त्रि. मृ. ॥

॥ १२४ ॥

द्वितीयासुमन्वादिषु युगादिषु ॥ विषुवाग्रनपोर्ध्वदेशमनेवोद्धते स्म तौ ॥ पक्षाधिकत्रयोदश्यांतस्याख्योत्तरातिथिः ॥ दर्शस्पृ
ग्वेदिवैवस्यादनध्यायः श्रुतावधीति ॥ अस्मार्थः ॥ पक्षेति धि वृद्धायाभिकात्रयोदशी साग्रनध्यायदिनं ॥ पक्षे द्वितीया
दित्रयोदश्यांतानामेकादशास्वाध्यायानामेव विधानात् ॥ किं व ॥ यस्यास्तुत्रयोदशा उत्तरातिथिश्चतुर्दशी दिवै वदर्शस्पृशति
सापि अग्रनध्यायदिनमित्यर्थः ॥ श्रुतिः श्रवणाद्यादशी ॥ यातुर्मास्यद्वितीयाश्वगर्गलोक्ता ॥ शुभौ दुर्जतपस्येवमाद्वितीया
विषुक्षेत्रे ॥ यातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदंति महर्षय इति ॥ तथा व ॥ पूर्वबोर्ध्वमनध्यायमहः संक्रमणे निशि ॥ दिवा पूर्वोत्तरा
रात्रिर्मिति वेदविदो विदुः ॥ मनुरपि ॥ जननाद्यशान्त्रं वशादेव समुपस्थिते ॥ नाधीयत द्विजो नित्यं न वैवाकालिकेषु व
महागुरौ द्वादशाहं वेदस्याध्ययनं त्यजेत् ॥ याज्ञवल्क्येऽपि ॥ अहंप्रेते अग्रनध्यायः शिष्यैर्विगुरुवंधुषु ॥ उपाकर्मणि वात्सर्ग
स्वशाखाश्रोत्रिमे मृत इति ॥ संध्यागर्जितनिर्घातभूकं पोल्कानि पातने ॥ समाप्य वेदं द्विनिशमारण्यकमधीत्यवेति ॥ तथा ॥ पशु
मंडूकनकुलभ्वादिमार्जारमूखकैः कृतैस्तरे त्वहोरात्रं शत्रुपाते ततोऽप्युप इति ॥ शक्रपात इति शक्रध्वजस्योद्यासनदिने उद्युप

॥ रामः ॥

॥ १२४ ॥

दितेव ॥ अन्यश्च विशेषः शिष्टाचारतो वगंतव्यः ॥ अनध्यायदिनेष्वध्यायने प्रत्यवायस्तस्मत्तिवेंद्रिकामामुक्तः ॥ अनध्यायेष्वध्याय
ने प्रज्ञामायुः प्रजां स्त्रियं ॥ ब्रह्मवीर्यं भ्रिमं तेजो नि कृतं ततियमः स्वयमिति ॥ अन्यश्च विशेषः स्मृत्यर्थसारे प्रोक्तः ॥ वतुर्द
श्यस्ममीपर्वप्रतिपत्सु च सर्वदा ॥ दुर्मेधानामनध्यायस्त्वं त रागमनेषु च ॥ तथा विस्मृतशीलानां वक्रवेदप्रपाठिनां
अन्यश्च विशेषो परार्के प्रोक्तः ॥ वतुर्दश्यस्ममीपर्वप्रतिपद्वर्जितेषु च ॥ वेदांगन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि चाभ्यसे
दिति ॥ तथा स्मृतिवेंद्रिकामां ॥ उदयेस्तमये वापि मुहूर्तत्रयगामि यत् ॥ तद्दिने तदहोरात्रमनध्यायविधौ विदुरि
ति ॥ पतुवदनम् ॥ यावदेव त्वनध्यायो न तन्मिश्रदिनांतरे ॥ उपवासव्रतादीनां तिथावाक्यस्तथैव वदति ॥ इदं वदेना
वारतो व्यवस्थापनीयम् ॥ कविदेशे यावदेवानध्यायतिथिनाडिका ॥ तावदेवानध्यायं कुर्वति ॥ इत्यनध्यायनिर्ण
यः ॥ इति निर्णयामृते सकलतिथिनिर्णयः ॥ तत्रादौ मासकृतं ॥ तदुक्तं मत्स्यपुराणे ॥ वर्जयित्वा मधौ यस्तु द
धिकीरघृतैश्च वं ॥ दद्याद्यस्त्राणि सूक्ष्माणि रसवस्त्रमुतानि च ॥ संपूज्य विप्रमिभुनंगौरी मे प्रियतामिति ॥ एतद्गौरी

॥ तिम् ॥

॥ १२५ ॥

व्रतं नाम भवानी लो कदाय कसि ति ॥ भविष्योत्तरे ॥ वैत्रे त्रिगत्रं न क्ताशी न प्रो क्ता त्वा द दति मः ॥ अजाः पंच पय सिन्धो
दरिद्राय कु डे विने ॥ न जा यते पुन रसौ त्री व लोके कदा च नेति ॥ वामन पुराणे ॥ वैत्रे मा सि वि वि त्रा णि श म ना न्या स
ना नि व ॥ विस्मो प्री त्प र्थ मे ता नि दे मा नि ब्रा ह्मणे ष्थे ति ॥ इति वैत्र मा स कृतम् ॥ अथ वैशाख कृतम् ॥ तदुक्तं म
हा भार ते ॥ निश्चरे दे क भक्ते न वैशाखे यो जि ते तं दि यः ॥ प्रातः स्नायी तरः स्त्री वा जा ती तां श्रे ष्ठ तां व्रजे दिति ॥ वामन पुरा
णे ॥ गंध मा ल्या नि व तथा वैशाखे सुर भी णि व ॥ दे मा नि वि ज मु ख्ये भ्यो म धु म् द न तु ष्ठ य इति ॥ इति वैशाख कृतम् ॥
॥ अथ ज्येष्ठ कृतम् ॥ तदुक्तं भविष्योत्तरे ॥ पिष्टे न कंज जं कृ त्वा श्ले ष्ठे मा सि स वे दि कम् ॥ पुष्पैः संपूज्य गन्धा द्यै र्जी ना
वस्त्र विभू षितैः ॥ वर्ष को टि शतं सा गुं सू र्य्य लो के म ही य ते इति ॥ कंज जो ब्र ह्मा ॥ वामन पुराणे ॥ इदं कुं भो बु धे नुं व ता ल
वृ न्तं स व न्दनम् ॥ त्रि वि क्र म स्प प्री त्प र्थ दा त वं जे षु मा सि वे ति ॥ इति ज्येष्ठ मा स कृतम् ॥ आषाढ कृतम् ॥ तदुक्तं
महा भार ते ॥ आषाढ मे क भक्ते न स्थित्वा मा स म तं दि तः ॥ वडू धान्यो वडू धनो वडू पुत्रश्च जायत इति ॥ वामन पुराणे ॥ उपा

॥ रामः ॥

॥ १२५ ॥

नद्युगलं छत्रं लवणमलकानिव ॥ आवाटे वामन प्रीत्यै दातव्या नितु भक्तिः ॥ ॥ इत्याद्या टकृतम् ॥ ॥ अभिवाक्य क
ृतम् ॥ तडुक्तं महाभारते ॥ आवाणं निमतो मा सं एक भक्ते नयः क्षिपेत् ॥ यत्र तत्रा भिषे केण पूज्यते ताति वर्धन इति ॥ वाम
न पुराणे पि ॥ घृतं वक्षी रं भुंज्यते घृतं धेनुं फलानिव ॥ आवाणे श्रीधर प्रीत्यै दातव्या निविष्य श्रितेति ॥ इति आवाण क
ृतम् ॥ ॥ अभिवाक्य दकृतम् ॥ तडुक्तं महाभारते ॥ प्रौढ यद्ये तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः ॥ धनाद्यः स्मीतमनुल
भैश्वर्यं प्रतिपद्यत इति ॥ वामन पुराणे ॥ मासि भाद्रपदे दद्यात्प्रायसं भुक्षयिष्य ॥ हृषीकेश प्रीत्या नार्थं लवणं सगु
रोदतमिति ॥ इति भाद्रपद कृतम् ॥ ॥ अभिवाक्य कृतम् ॥ तदा ह यमः ॥ घृतमाश्वयुजो मासि नित्यं दद्याद्विजातये ॥ प्री
त्या प्रीत्या भिनौ देवौ रूपभागभिजायत इति ॥ वामन पुराणे पि ॥ तिलां स्तुरं गंधं धितां वशाधिकम् ॥ प्रीत्यर्थं यद्य
नाभ स्पदेय माश्वयुजे नरैः इति ॥ वशाधेनुः ॥ इत्याभि न कृतम् ॥ ॥ अभिवाक्य कृतम् ॥ तदा ह विष्णुः ॥ कार्तिके मासि
सकले पि सायं काले तिल तैलेन आकाश दीपं दद्यात् ॥ तडुक्तं पुष्कर पुराणे ॥ तुला मां तिल तैलेन सायं काले समागमे ॥

॥ नि. मृ. ॥

॥ १२६ ॥

आकाशदीपं यो दद्यात्मासमेकं हरिं प्रति ॥ महती श्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसंघदमिति ॥ तदा हविस्सुः ॥ कार्तिकेयकलं मासं प्रा-
तस्मात्पूजितेन्द्रियः ॥ जप नृविष्णुभुवनातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ वामनपुराणेऽपि ॥ रजतं कनकं दीपात्तन्मणिमुक्ताफलदिकम् ॥
सामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात्कार्तिकेन र इति ॥ इति कार्तिककृतम् ॥ ॥ अथ मार्गशीर्षकृतम् ॥ तदुक्तं महाभारते ॥ मार्ग-
शीर्षं तु यो मासमेकभक्तेन संक्षिपेत् ॥ भोजयेत्तु द्विजान् शूराणां समुच्चैर्घ्राधिकैः क्लिबैः ॥ कृषिभागावद्वधतो वद्धधान्यश्रजाम त-
इति ॥ वामनपुराणे ॥ खरो ह्युश्वतरागावः शकटादिश्रजादिकम् ॥ दातव्यं केशवप्रीत्यै प्राप्तिमार्गसिरेनैः ॥ इति मार्गशीर्ष-
कृतम् ॥ ॥ अथ पौषकृतम् ॥ तदुक्तं महाभारते ॥ पौषमासं तु कैंतेय एकभक्तेन यः क्षिपेत् ॥ सुभगो दर्शनीयश्च मशो भागी व-
जाम तदिति ॥ वामनपुराणेऽपि ॥ प्रासादनगरादीनि गृहप्रवरणानि च ॥ नारायणस्य तत्पथं पौषे देवप्रियतनतः ॥ इति पौ-
षकृतम् ॥ ॥ अथ माघकृतम् ॥ तदा हविस्सुः ॥ माघे मासं शिंघ्रं तदंति लौक्यासघृतकृशशक्तं ब्राह्मणभोजयित्वा दीप्ताग्नि-
र्भवतीति ॥ भविष्योत्तरे ॥ पौर्णमास्यामासमाप्तं वा प्रारभ्य कानमाचरेत् ॥ त्रिंशदिना निपुण्यनिमकरस्येदिवाकर इति ॥ तथा वाम-

॥ रामः ॥

॥ १२६ ॥

न पुराणे ॥ आ प्रावृत्तशरीरस्तु यः कष्टं कृतं न मावरेत् ॥ पदे पदे ध्यमेध स्वफलं प्राप्नोति मानवः ॥ एवं ज्ञानं स्यादसाते भोजं
देयमवारितम् ॥ भोजयेद्विजदोषं तं भूषयेद्वस्त्रभूषणैरिति ॥ वामनपुराणे ॥ माद्ये मासितिलाशस्तासितलधेनुश्च दानतः
सर्वे धनादयश्चान्ये माधवप्रीणनायव ॥ इति माघकृतम् ॥ ॥ अथ काल्युनकृतम् ॥ तडुक्तं स्कन्दपुराणे ॥ एकमकं तु
कुर्वीत ॥ फाल्गुणे मासि नित्यशः ॥ स्त्रीषु सौभाग्यमाप्नोति स्त्रियश्च परमप्रियाः ॥ वामनपुराणे ॥ फाल्गुने व्रीहयोगा
दो वस्त्रं कृत्वा जिना न्वितम् ॥ गोविन्दप्रीणार्थमदातव्यं पुरुषर्षभेति ॥ ॥ अथागस्त्याद्यविधिः ॥ तडुक्तं मत्स्यपुराणे ॥
प्रत्यक्षसमये विद्वान् कुर्यात्तस्योदये निशि ॥ स्नानं भूक्तिलैस्तद्वहुलमास्यां वरो गृही ॥ स्थापयेदवुरां कुंभं माल्यवस्त्र
विभूषितम् ॥ पंचरत्नसमेतं घृतपात्रेण संयुतम् ॥ नानाभक्षफलैर्मुक्ततामुपात्रसमन्वितम् ॥ अंगुष्ठमात्रं पुरुषं
तथैव सौवर्णमत्यामत बाहुदंडम् ॥ वतुर्भुजं कुंभमुखे निधाय धान्यानि सप्तौ वुरसंयुतानि ॥ सैकुशौ पुष्पाक्षतश्रुक्लिमु
क्तं मंत्रेण दद्याद्विजपुंगवाय ॥ उक्षिप्तं लंबोदरदीर्घबाहु रनन्यचेतायमदिशु रवस्थः ॥ श्वेतां वदद्याद्विदशक्तिरस्ति रौप्यैः

सकां सयात्रा

॥ मि. म. ॥
॥ १२१ ॥

पुरौर्हममुखी सवत्साम् ॥ धेनुं वद्धीरवती प्रणम्य सवस्त्रघंठा भरणां हि जाम् ॥ आसन्नरात्रा उदयेऽर्घ्यमस्य दातव्यमेतत्
सकलंतरेण ॥ यावत्समाः सप्तदशाथवा स्युरभोर्ध्वमप्येव वदंति केचित् ॥ अर्घ्यमंत्राश्च ॥ कामपुष्पप्रताकाशवद्भिः मारुतसं
भव ॥ मित्रावरुणयोः पुत्रकुंभयोरेतन्मोक्तते ॥ विंध्यतृद्विंशयकरमेघतोमनिष्ठापह ॥ रत्नवस्त्रभदेवेशलंकावासनमो
क्तते ॥ यातापीभक्षितोमेतन्ममुद्रशोषितः पुरा ॥ लोषामुद्रापत्तिः श्रीमान्मोक्षोत्तमैतन्मोत्रमः ॥ अनेन विधिना यस्तु पुत्रा
नर्घ्यं निवेदयेत् ॥ इन्द्रलोकप्रवाप्नोति रूपाशेषसमन्वितः ॥ सप्तैव लोकानां प्रोति सप्तार्धमः प्रयच्छति ॥ ॥ इत्यगस्त्यार्घ्य-
विधिः ॥ ॥ अथ वानुर्गम्यव्रतानि ॥ तदुक्तं भविष्योत्तरे ॥ ॥ कृष्ण उवाच ॥ वतुरो वार्षिकान्मासान् देवस्योष्णपतावधि ॥ स्त्री
वानरो वामद्वयोर्धर्मार्थं सुदृढव्रतः ॥ गृह्णीयान्निममानेता न्दन्तधावनपूर्वकम् ॥ तेषां फलानिव श्यामित्तकर्तृणो य
थ कथं भवत् ॥ मधुरस्वरो भवेद्वाजन्मुखो गुडवर्जनान् ॥ तैलस्य वर्जनात्पार्थ सुन्दरोगः प्रजापते ॥ मधूकतैलत्पागे न सो
भाग्यमनुले भवेत् ॥ कटुतैलपरित्यागाद्ये कदाशमवाप्नुयात् ॥ पुष्पादिभोगत्पागे न स्वर्गविधाधरो भवेत् ॥ योगाभासी

॥ रामः ॥
॥ १२१ ॥

भवेत्प्रसक्तमब्रह्मपदमाप्नुयात् ॥ कद्वल्लुत्तिक्तमधुरशारकायामजान्तरमात् ॥ यो वेर्जमेतत्तैरूपं वैराग्यं ताप्नुयात् क्व वि
ते ॥ तां बलवर्जितामोगीरक्तकंठश्च जायते ॥ घृतत्यागात्सत्तावणः सर्वस्त्रिगधवपुर्भवेत् ॥ फलत्यागेन मतिमान् वक्रपुत्र
श्च जायते ॥ शाकपत्राशनामोगीश्रपक्वादो मलो भवेत् ॥ पादाभ्यां परित्यागे शिरोभ्यां स्वयार्थिव ॥ दाहिमान् दीप्तिक
रणो राजा द्रव्ययति भवेत् ॥ दधिदुग्धादिनिममात्स्वर्गलोकं लभेन्नरः ॥ भूमौ प्रसारशायी वविस्मोरनुवरो भवेत् ॥ सदा
मुनिः सदा मोगी मधुमांससर्वजात् ॥ निर्व्याधिर्निरुगोजस्वी सुरामध्यविवर्जितात् ॥ एकांतरोषवासेन ब्रह्मलोकं म
हाप्ते ॥ धारणं नखरो म्हातु गंगा स्नानं दिने दिने ॥ मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाः सर्वसिद्धिर्भावेत् ॥ भूमौ भुंक्ते सदा य
स्तु सद्युधित्वाः पतिर्भवेत् ॥ नमो नारायणायैति जप्त्वा नशानं फलं ॥ पादाभिवंदनादिमोर्ध्वमेर्द्धोदातजं फलं ॥ विष्णुपा
दाम्बुजस्पर्शकृतं कृत्यो भवेन्नरः ॥ विष्णुदेवकुले कुर्यादुपलेपनमाज्जनं ॥ कल्पस्यामी भवेद्राजासनरोनात्र संश
यः ॥ प्रदक्षिणशतं यस्तु करोतिस्तुतिपावकः ॥ हंसमुक्तविमानेन सवैविष्णुपदं व्रजेत् ॥ तीर्थजामुहरिस्नानान्नि

॥ नि.मृ. ॥

॥ १२८ ॥

मिलेदेहमाप्नुयात् ॥ पंचगव्याशनः पार्थिवो दामणफलं लभेत् ॥ अमावसिते न वा प्रोति वापी कूपक्रियाफलं ॥ मृकानका
लभोज्येन स्वर्गस्थायानरो भवेत् ॥ नित्यस्नानेन रोमस्तु नरकं न सपश्यति ॥ भाजनं वर्जयेद्यस्तु स स्नानं पौष्टं रं लभेत् ॥ प
र्णेषु यो नरो भुंक्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ॥ शिलायां भोजनान्नित्यं स्नानं प्रयागजं लभेत् ॥ ग्रामद्वयं जलसागान्नरोगैः प
रिभूयते ॥ एवमादिब्रूतेः पार्थ तुष्टिमाप्नाति केशव इति ॥ ॥ मत्स्यपुराणे विशेष उक्तः ॥ आषाढादि वतुर्मासमभ्यंगं
वर्जयेन्नरः ॥ भोजनोपस्करं दद्यात्समाप्तिं भवते हरेः ॥ जनप्रीतिकरं नृणां प्रीतिव्रतमिहोच्यते ॥ आषाढादिषु वैद्य
स्तु वर्जयेन्नरवृत्तं ॥ वार्तिकं व वतुर्मासं मधुसर्पिष्यदन्वितं ॥ कार्तिकां तत्पुनर्हं मंत्राह्वयानि वेदयेत् ॥ स वै स्म
वं पदं माति विष्णुव्रतमिदं स्मृतं ॥ महाफलानियस्तुक्ता वतुर्मासं द्विजातये ॥ हेमादिकार्तिके दद्यात्क्षेत्रदानं समंतत
तत् ॥ एतत्फलव्रतनाम सूर्यलोकफलप्रदं ॥ वातुर्मास्यव्रतारंभः शुक्रगुरुमौलादिष्वपि कार्यः ॥ तदा हवृद्धगार्ग्यः ॥ न
शैशवं न मौष्यं तु शुक्रगुरुर्वै न वातिभेः ॥ खंडतं चित्तयेत्तत्र वातुर्मास्यविधौ नर इति ॥ अकरणे प्रत्यवायश्च महाभारते

॥ रामः ॥

॥ १२८ ॥

प्रोक्तः ॥ वार्षिकांश्चतुरो मासान्वाहमेत्केन विनरः ॥ व्रतेतनो वेदाभौतिकस्त्वयं वत्सरोद्भवमिति ॥ उपक्रमकालश्च सनत्कुमा
रेणोक्तः ॥ सकादश्यांतु गृहीयात्तं क्रान्तौ कर्कटस्य वा ॥ आषाढ्यां वानरो भक्त्या वातुर्मास्योदितं व्रतमिति ॥ ॥ महाभारते
पि ॥ वार्षिकांश्चतुरो मासान् व्रतं किं वित्समाचरेत् ॥ असंभवे तु लार्केऽपि कर्तव्यं तत्प्रयत्नतः ॥ एतदुक्तोपक्रमे
समाप्तौ वसंतः सनत्कुमारेण प्रोक्ताः ॥ इदं व्रतं मया देवगृहीतं पुरतस्तव ॥ निर्विघ्नं सिद्धिमाया तु प्रसन्ने त्वयि केशव
गृहीतेस्मिन् व्रते देवयज्ञपूर्णे स्थिमम्यहं ॥ ततो भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनादिनेति ॥ उपक्रममंत्रः ॥ समाप्तिमंत्रस्तु ॥ इदं
व्रतं मया देवकृतं प्रीत्यै तव प्रभो ॥ नूनं संपूर्णं तं यातु त्वत्प्रसादाज्जनादिनेति ॥ समाप्तिकालश्च महाभारते प्रोक्तः ॥ वतुर्धा
गृह्यै वैदीर्घं वातुर्मास्यव्रतं नरः ॥ कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यांतं समापयेत् ॥ इति वातुर्मास्यव्रतनिर्णयः ॥ अथ
येषु मासतिथिबारादिषु व्रतबंधो विधीयते उच्यते ॥ तदुक्तं सुरेश्वरेण माघे मासि महाधनो धनपतिः प्रज्ञाधनः फाल्गु
ने मेधावी भवति व्रतोपनयने चैत्रे ववेदान्वितः ॥ वैशाखे सुभगः सुखी पदुमतिर्ज्येष्ठे वल्लिष्ठो बुधेष्वाष्टमि महाविषयश्च

॥ नि. मृ. ॥

॥ १२८ ॥

विजयीरव्यातो महापंडित इति ॥ तथा वाप संवेन वर्ण विशेषेण विशेष उक्तः ॥ यथा वसने ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ ग्रीष्मे राजमं
शरदिवैश्यमिति ॥ अतश्च ब्राह्मणदीनां वसंतादिना तुत्र मण्डव उपनयनं श्रेष्ठं ॥ तदसंभवे माघाद्याषाढांतमासे
षु अतिषिद्धे पुकार्ये ॥ ते वमाद्यादिमासाः सर्ववर्णसाधारणा इति गार्ग्येणोक्तं ॥ माघादिशुक्लादिकपंचमासाः साधा
रणा वासकलहिजाना मिति ॥ ह्यवसिष्ठेन तु विशेष उक्तः ॥ विप्रस्यश्च त्रिमस्यापि मौं निस्था दुत्तरायतो ॥ दक्षिणे तु विशां कुर्यात्ता
नध्यायेन संक्रम इति ॥ यत्तु वृश्चागर्पवचने ॥ अनध्याये प्रकुर्वति यस्तु नैमित्तिको भवेत् ॥ सप्तमी माघशुक्ले तु तृतीयायाक्षया
तथा ॥ तु धनत्रये दुवाराथशक्ता निवृत्तबंधन इति ॥ तत्रायश्चिन्नार्थोपनयनविषयं ॥ यतः सरवाह ॥ स्वाध्यायविमुक्तो घृष्टाः
कृष्णप्रतिपदादयः ॥ प्रामश्चिन्ननिमित्ते तु मेखलाबंधने मता इति ॥ ॥ अभतिथयः ॥ तृतीयैकादशी ग्राह्या पंचमी
षादशी तथा ॥ द्वितीयायां च मेधावी भवेदर्थवला न्वितः ॥ रिक्तायामर्थहानिः स्यात्पौर्णमास्यांतथैव च ॥ प्रतिपद्यपि
वाष्पम्यां कुलवृद्धिविनाशक इति ॥ तथा ॥ सप्तम्याषष्ट्यां प्रतिपदिरिक्ता त्रयोदश्यां ॥ आयुर्विद्यानाशो वृत्तवेधे

॥ रामः ॥

॥ १२८ ॥

पंचदशमेति॥ तथा॥ तव वक्ष्यं तथा ह्यस्यापंचदशमेति॥ रिक्ता सुवनकर्तव्यं अहम्य कदिवसेतुधेति॥
अथ नक्षत्रवारौ॥ हस्तत्रये दैत्यरिपुत्रये वशक्रेण पुष्पाब्धिनिरेवतीषु॥ वारेषु भुक्तार्कहृत्स्यतीनां हितानुबंधी धिज
मौजिवंधइति॥ इति व्रतवेधनिर्णयः॥ अथ विवाहोपयुक्तामासा उच्यंते॥ तदुक्तं ज्योतिःसागरे॥ माघफाल्गु
नवैशाख ज्येष्ठाषाढमृगाश्विः॥ षडेते पूजितामासाश्चातुर्वर्ण्यस्य नित्यशः॥ मार्गमासितथा ज्येष्ठे शौर्यपरिणय
व्रतं॥ ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च यत्नेन परिवर्जयेत् श्रेष्ठं पक्षमुत्तंति शुक्लमसितस्याग्रं त्रिभागंतथा रिक्तां प्रोक्तं तिथिं त
थर्त्तमनयोः संचिदशेषाः शुभा इति॥ वृद्धगार्गेण तु वैनादिषु निषेध उक्तः॥ मीने धनुषि सिंह्ये स्थिते सप्ततुरंगमे॥
शौरमत्रनकुर्वीत विवाहं गृहकर्मवेति॥ गार्गेयोपि॥ सर्वर्तवो विवाहस्य शौशिरौ मासौ परिहायेत्तमं वनैराद्यमिति शैशि
रौ शिशिरर्तुसंबन्धिनौ॥ अतश्च शिशिरर्तुना आदौ संबन्धं पौषं अंतरे वसंतं वैशाखं॥ उक्तमं नैराद्यमाषाढमासं वर्जयित्वा
र्थः॥ एतमाह्वयं तु॥ नाषाढप्रभृतिवत्तुष्टमे विवाहो नो यौषेन वमधुसंज्ञके विधेय इति॥ तन्नेषु वाकोविरोधो दृश्यते॥ ज्योतिः

॥ ति.म. ॥

॥ १३० ॥

सागरवाकेआषाढमगाहया.इत्याषाढस्यस्वीकारात्.गोरोधेनव.पौषवैत्रआषाढवतिरिक्तातां सर्वमासातां वैवाहिक
त्वाभिधानात्॥रत्नमालाया.आषाढप्रभृतिवतुष्टयवर्जिताश्च.सत्पं॥देशांवारभेदेन विरोधःपरिहरणीयः॥ तथाहि॥का
म्प्रीरेभाद्रपदेविवाहादृश्यते॥पुष्करेपुष्करिके॥एवमत्रापिदेशाचारोऽदृश्यः॥ ॥अथविवाहेतिविषुविशेषादुच्यं
ते॥मथा॥प्रतिपदुःखजननीद्वितीयाप्रीतिवर्धिनी॥सोभागदातृतीयास्याश्चतुर्थीवार्थनाशिनी॥पंचम्यांसुखविना
निषेधोविघ्नप्रदामता॥विद्याशीलसुखाग्निःस्यास्यात्सप्तम्यासफलप्रदमी॥नवमीशोकभयदाश्रानंदोदशमीदि
ने॥सुखदैकादशीशेयासफलादादशीस्मृता॥मानपुत्रौत्रयोदश्यांवतुर्दश्यांतुदोषदे॥फलंबुविधेर्नित्यंपंचदश्या
विशेषतः॥नवेहशुक्लप्रतिपदुदयंतीनिषिध्यते॥अत्रापिहसप्तम्यादशमीह्यविवाहिका॥वदंत्येतुदशमीमुभयोर
विवाहिकीमिति॥ ॥अथवारा॥गुरुशुक्रैडपुत्राणांदिनेषुपरिणीयते॥याकन्यासामभवेन्नित्यंभर्तुश्चित्तानुवर्तिनी॥
अर्काकिंभौमवाशणांदिनेषुकलहप्रिया॥सायत्नंसमवाप्नोतिनुवारकरवासरइति॥अत्रदिनेइतिविशेषोपादानादात्रौ

॥ रामः ॥

॥ १३० ॥

विवाहे न दोष इति गम्यते ॥ तथैव गुंभोतरेषु ॥ न वा रदोषा प्रभवन्ति राज्ञाविति ॥ अत्र वज्रितेष्वापि तिथिबारेषु सिद्धि योगे
सति विवाहः कार्यः ॥ तदुक्तं ॥ शतैश्चरदिने प्राप्ते यदिरिक्तातिभिर्भवेत् ॥ तस्मिन् विवाहिता कन्यापति संततिवर्धनीति ॥ गुरौ
सिंह मकरस्थिते उक्तेष्वपि मासेषु विवाहो न कार्यः ॥ तदुक्तं ज्योतिः सागरे ॥ सिंहस्थे मकरस्थे च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥ सिंह
हस्थेऽपि मघा संस्थं गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥ अत्र सिंहाभागे तु विवाहादिविधीयत इति ॥ अत्रैव विशेषो लघ्वे नोक्तः ॥ नर्म
दा पूर्वभागे तु शोणस्थे च रदक्षिते ॥ गंडकाः पश्चिमे पारे मकरस्थे न दोष इति ॥ यत्तु मिहिरवचनं ॥ सर्वकालिकमिच्छ
ति विवाहं गौतमादय इति ॥ तदा सुराद्यधर्म विवाहविषयं ॥ यदुक्तं ॥ एष परिशिष्टे ॥ धर्मेष्वेव विवाहेषु कालपरिक्षां ता
धर्मेष्विति ॥ अत्र प्रासंगिकं किं विस्तरयते ॥ विवाहे वितते तंत्रे होमकाल उपस्थिते ॥ कन्या मृतुमतिं दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति यज्ञि
काः ॥ स्नाययित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ॥ मुंजामा माङ्गुतिं दुत्वा नमः कर्म प्रवर्तयेत् ॥ स्मृतिचंद्रिकायां ॥ विवाह
होमे प्रकृतांते यदिकन्या रजस्वलाः ॥ त्रिशत्रुदं यतिस्नातां पृथक् शय्या सनाशनौः ॥ वतुर्थे हनि संस्नातौ तस्मिन्नागौ यथा

॥ ति. म. ॥

॥ १३१ ॥

विधि ॥ विवाहो मे मुर्मतामित्यदिस्मृति संग्रह इति ॥ स्मृत्यर्थसारे विशेष उक्तः ॥ विवाहे दंपती स्नातां त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणौ ॥ अ-
लीकृता न धर्मे व सहशय्याशनावधि ॥ ॥ अथैकोदरप्रसूतानां विवाहविषये मिहिरेण विशेष उक्तः ॥ एकोदरप्रसू-
तानामेकस्मिन्नेव वासरे ॥ विवाहो नैव कर्तव्यो गार्पिस्पवनेन यथेति ॥ अत्रैकोदरप्रसूतानां पुंसामेव कन्याविषये तेनै-
व विशेषाभिधानात् ॥ यथा उक्ता ह्यपुत्रीनपिता विदध्या तु अंतरस्पोद्धनं कदाचित् ॥ यावच्चतुर्थादितमंगलं स्पृशमा-
पनं तावदसौ विदध्यात् ॥ अन्योपि विशेषस्तेनैवोक्तः ॥ नपुं विवाहोर्ध्वमृत्युत्रयेपि विवाहकार्यं उहितुः प्रकल्पं ॥ नमं-
डना अपि हि मुंडनं वस्त्रां मुंडनं नमन्वगेवेति ॥ मुंडनं विवाहादि ॥ पुं विवाहादूर्ध्वमृत्युत्रयाभ्यंतरे उपनयनादि कं-
नकार्यमित्यर्थः ॥ ॥ अत्र प्रासंगिकं किं विद्विष्यते ॥ विवाहानंतरं वर्षपर्यंतं व्रतवेधानंतरं षण्मासपर्यंतं बौलाने-
तरं त्रिमासपर्यंतं तिलतर्पणं पिंडसहितं श्राद्धं वनकुर्मत् ॥ तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे ॥ विवाहे वोपनयने बौले सति यथा क-
मं ॥ वर्षमर्द्धतदूर्ध्वनेतेके तिलतर्पणं ॥ वृक्षौ सत्यावतन्नासिनेतेके तिलतर्पणं ॥ तिथितीर्थविशेषपुकार्यं प्रतेय सर्व-

॥ रामः ॥

॥ १३१ ॥

दा॥ पिंडान्सपिंडानोदधुः प्रेतपिंडं विना त्रनु॥ पितृमन्त्रे वयं ज्ञेयं गंगां प्राप्तां दधुरेव ते॥ गंगां स्नात्वा मृता हस्यके विदाहुः पुराण
गाः॥ ॥ अथ द्विरागमनकाल उच्यते॥ तदा ह सुरेश्वरः॥ मार्गफाल्गुनवैशाखे शुक्लपक्षे शुभे दिने॥ शुक्लदित्यविशुद्धौ स्यात्तत्प
त्नी द्विरागम इति॥ वादशमणे पि॥ भर्तुः शोभनगोचरे हिमकरे नास्तंगते भार्गवे सूर्ये कीटघटाजगेशुभदिने पक्षे तु
कृष्णे जरे॥ हित्वादिकपति शीतगौ बुधसितौ लालाटगेदिकपता बानीता गुणशालिनी नववधूर्नित्योत्सवैर्वर्द्धते॥ पूर्व
तोभुदितेभुक्ते प्रयागादक्षिणपरे॥ पश्चादभुदिते वैवयायात्पूर्वजरेदिशि॥ स्वभवनपुरप्रवेशे दशानां विह्वलेतथोदा
हे॥ नववध्वाग्नहगमने प्रातिशुक्लविचारणनास्ति॥ ॥ तथा च॥ नीहारां शुभनोत्तरादिति गुरुत्वाष्टानुराधास्विनीशा
क्रेभास्करवायुविष्णुवरुणब्राह्मेयशस्तेतिथौ॥ कुंभाजालिगते रवौ शुभकरे प्राप्नोदये भार्गवे जीवतासु जितं दिने नव
वधूः सप्तप्रवेशशुभः॥ ॥ इति निर्णयामृते द्विरागमननिर्णयः॥ ॥ अथ श्राद्धप्रकरणमारभ्यते॥ तत्र श्राद्धप्रक
रणे श्राद्धस्वरूपं मरीचिना प्रोक्तं॥ पितृनुदितपुत्रो ज्ञेयः स्यात्प्रियमात्मनः॥ श्राद्धादीयते यत्तु न क्वाचं परिकीर्ति

॥ नि. मृ. ॥

॥ १३२ ॥

तमिति ॥ तच्च द्विविधमेको दिक्षु पार्वणं वेति ॥ तत्रैकमुद्दिश्य दीयते तदेको दिक्षु ॥ त्रिपुरुषोद्देशेन दीयमानं पार्वणमिति ॥ तदा
हकारः ॥ एकमुद्दिश्य मच्छाद्यमेको दिक्षु मुदीरितं ॥ त्रीनुद्दिश्य तु यत्र द्विपार्वणं मुनयो विदुरिति ॥ तत्पुनर्नित्यनैमित्तिकका
म्यभेदेन त्रिविधं ॥ तत्र नित्यं प्रत्यादिकादि ॥ नैमित्तिकं प्रेतश्राद्धसंयिं डीकरणदि ॥ काम्यश्राद्धमलभ्ययोगादिषु क्रियमा
णं ॥ तदा हकारात्प्राप्तः ॥ मृता हे हर हृदये श्राद्धं यच्च महा लभ्ये ॥ तन्नित्यमुदितं सद्भिर्नित्यवत्तद्विधानत इति ॥ तथा नैमित्तिक
श्राद्धं गालवेनोक्तं ॥ प्रेतश्राद्धं संयिं डो तं संक्रांतियुगोषु च ॥ सम्यक्सरोदकुंभं च वृद्धिश्राद्धं निमित्तत इति ॥ काम्यं च तेनैवो
क्तं ॥ तिथ्यादिषु तु यच्छ्राद्धं मन्वादिषु युगादिषु ॥ अलभ्येषु च योगेषु तत्काम्यं समुदाहृतमिति ॥ तत्र तिथ्यादिष्वित्याशब्दा
न्नाश्रयवारयोगाकरणेषु ॥ कैश्चित् ॥ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धमतः परं ॥ पार्वणं वेति विज्ञेयं श्राद्धं पंचविधं बुधैरि
ति पंचविधत्वमुक्तं ॥ कैश्चिद्वादशविधत्वमुक्तं ॥ तत्र विद्यार्थमात्रे सर्वेषां भेदात्तामुक्तेषु त्रिष्वेवांतर्भाव इति त्रिविधमेव
मुक्तं ॥ अथ श्राद्धकालादयं ते ॥ तदा ह मातवल्का ॥ अमावास्यासुकात्रादिः क्लृप्तपक्षो यनक्षयं ॥ इयं ब्राह्मणसं

॥ रामः ॥

॥ १३२ ॥

पत्रिर्विषुवत्सर्गसंक्रमः॥ व्यतीपातो गजघामाग्रहणं वन्द्यसर्गयोः॥ आद्यं प्रतिरु विश्वैव श्राद्धकाला प्रकीर्तिता इति॥
 तत्र मार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनभाद्रपदेषु कृष्णपक्षाष्टम्योऽष्टकाः॥ तत्पूर्वमप्तम्यः पूर्वेषु सत्परं नवम्योऽन्वष्ट
 काः॥ ॥ तदुक्तं कालादर्शे॥ मार्गशीर्षे च पौषे च माघे प्रौष्ठे च फाल्गुने॥ कृष्णपक्षेषु पूर्वेषु रत्नवृत्तं तथा षट्कमिति
 विष्णुस्मृतावपि॥ अमावास्यास्ति श्रोष्टकास्ति स्रः॥ पूर्वेषु॥ प्रौष्ठपदे हेमंतशिशिरयो रपरपक्षिषु त्रयोदशी व्रीहिभिर्म
 वैवीयाग इति अस्मार्थः॥ प्रौष्ठपदे कृष्णाष्टमी एकाष्टका॥ माघशीर्षपौषयोः॥ कृष्णाष्टम्यो हेमंततैरि कत्वा दे कैव गण्यते॥
 माघफाल्गुनयो रपि कृष्णाष्टम्यौ शिशिरतैरि कत्वा दे कैव इति॥ तिस्रोष्टकाः॥ एवमन्वष्टकाश्च स्ति स्रस्ति स्रः पूर्वेषु च
 वेदितव्याः॥ अत्र मासप्रयुक्ता सुपे च स्वष्टमीषु सतीषु-अनुप्रयुक्त्यारयो रेकत्वमभिधाय-त्रित्वसंख्याया अभिधाने
 किं कारणमिति चेत्॥ सत्पदेवताविशेषे इव विशेषे च त्रित्वदर्शना त्रित्वसंख्याभिधानमुपपद्यते॥ तदुक्तं वायुपुराणे॥
 पित्र्यदाताम मूलं सु॥ रष्टकास्ति स्र एव च॥ कृष्णपक्षे च रिष्टा हि पूर्ववैंदीति भाष्यते॥ प्राजापत्यादितीमा स्या सतीमा वैश्वदे

॥ नि.मृ. ॥

॥ १३३ ॥

विकी ॥ आद्या पूर्यैः सदाकार्यमां सैरत्या भवे तथा ॥ शाकैः का र्मात्त ती मा स्या देष द्रव्य गतो विधिः ॥ अत्रापि हे मं ता स्रम्यो रिं
द्रो देवता ॥ अपूपो द्रव्यं ॥ शिशिरा स्रम्यो प्रजा पति देवता ॥ मां सं द्रव्यं भा द्रपदा स्रम्यं विश्वे देवा देवता शाको द्रव्य मि
ति त्रित्व संख्यो पयति ॥ आश्वलायन स्तु हे मं त शिशिर मो श्वतु र्गु मा सेषु वत स्त्रो ष्टका इत्याह ॥ हे मं त शिशिर मो
श्वतु र्णी म पर पक्षा ण म ष्टमी ष्ट ष्टका इति ॥ गज छाया तु ॥ य दै दुः पितृ देव ते हं स श्वै व करे स्थितः ॥ त्रयो दशी ग
ज छाया आद्ये पुणै रवा प्य त इति ॥ अत्यस्तु गमं ॥ इति प्रसंगा दष्टका दि स्वरूपं निरूप्य प्रकृत मनु संधी यते ॥
यदुक्तं ॥ नित्य आद्यं मृता हो हर हरि त्वा दि त अमृता ह स्पृ र्वा दि क्षत्वे त पूर्व निर्णे यत्वे पितृ निरणि म स्प प्रत्या दि के ये
व मे वेत्त मा वा स्या तुल्यत्वा द मा वा स्या दंतर मे व त निर्णे यो व क्ष्यते ॥ अहर ह आद्य रूपं तु भविष्यो त्तरे प्रोक्तं ॥ यथा ॥
अहम ह नित्य च्छा दंत नित्य मिति की र्त्तितं ॥ वैश्व देव विही नंत द शक्ता बु द के न त्विति ॥ अमा वा स्या आद्यं च नित्यं ॥ अक
रणे प्रत्य वाय स्मर णात् ॥ तदा ह व्याघ्रः ॥ न निर्वपति यः आद्यं प्रमीत पितृ को विजः ॥ इन्द्रु शये मा सि मा सि प्रायश्चित्ती

॥ रामः ॥

॥ १३३ ॥

प्रतेनरइति॥ सावामावास्याशुचाविद्यावेतिद्विविधा॥ तत्रशुचात्वसंदिग्धाविद्यातुपुनस्त्रिविधाभूतविद्यैवप्रति-
पक्षिद्यैवउभयविद्यावेति॥ तत्रोभयविद्यापुनश्चतुर्विधा॥ पूर्वदिनसवापराह्णव्यापिनी१॥ परदिनसवापराह्णव्या-
पिनी२॥ उभयत्रापराह्णव्यापिनी३॥ नोभयत्रापराह्णव्यापिनीवेति४॥ अत्रोभयत्रापराह्णव्यापिनी॥ पुनस्त्रिवि-
धा॥ तिथिक्षयोपेताम्॥ तिथिचतुष्टयेताम्॥ तिथिसाम्येताम्॥ एवंविद्याअमावास्याष्टधा॥ तत्रभूतविद्यामावास्या
चंद्रदर्शनसंभवात्॥ सिनीवालीसुव्यते॥ प्रतिपद्विद्यातुवंचंद्रदर्शनाभावात्कुहरिसुव्यते॥ तडुक्तंष्टवंधासिनीवा-
लिनष्टवंधाकुहूस्मतेति॥ एषुभेदेषुभूतविद्याप्रतिपक्षिद्योभयविद्यावाऽपराह्णव्यापिनीपितृकर्मणिग्राह्या॥
तथावक्रतिः॥ पूर्वाह्णेदेवानांमध्यंदिनेमनुष्याणामपराह्णेपितृणामितिस्मृतिरपि॥ पूर्वाह्णेदैविकंकर्मअ-
पराह्णेतुपैतृकम्॥ एकोदिष्टंतुमध्याह्नेप्रातर्वृद्धिर्निमित्तकमिति॥ हारीतोपि॥ अपराह्णपितृणंतुमापराह्णानुमा-
मिनी॥ साकृत्पितृकृत्येतुनपूर्वाह्णानुमामिनीति॥ अपराह्णस्यराजघामात्मकत्वादपिपितृकर्मणिप्राशस्त्यंभ

॥ त्रि. म. ॥

॥ १३४ ॥

रक्षाजेनोक्तम् ॥ वनस्पतिगते सोमेष्ट्या मा मा सर्वतो मुखी ॥ गजछाया हि सा तत्र पितृ एणं दत्तमक्षयमिति ॥ वं इत्यत्र मा वास्या
मा मपरा ह्लात्मके वतुर्थे त्रिमुहूर्ते वनस्पतिगते भवति ॥ तथा वक्रतिः ॥ त्रिमुहूर्ते वसेदके त्रिमुहूर्ते जले विशेत् ॥ त्रिमु
हूर्ते वसेत्ते शुत्रिमुहूर्ते वनस्पतौ ॥ अतस्तरेपि ॥ दिगुणा ह्यात्मनश्चायादर्शे स्यादा परा ह्लाकी ॥ गजछायेति सा प्रोक्ता
पितृ एणं तत्रिकारिणी ॥ अतश्च पितृ कर्मण्यपरा ह्लास्य प्राशस्याद्भूतविद्या प्रतिपदिद्या वापरा ह्ला व्यापिणे वग्रा ह्या ॥ ननु
भूतविद्याममावास्यामोहादज्ञानतोपि वा ॥ आरु कर्मणि ये कुर्मस्ते धामा मुः प्रहीयत इति ॥ कार्माजिनि ववने न भू
तविद्याया निषेधात्कथं तत्र आरुमिति चेत्स तम् ॥ इदं वदने प्रतिपदि वा मावास्यायामेवापरा ह्ला व्यापित्वे भूतविद्या
यां आरुतिषेधपरमिति अविरोधः ॥ प्रतिपदि निश्रिताया मपरा ह्ला व्यापित्वाभावे भूतविद्याविधानाच्च ॥ तदुक्तं जावालिना
प्रतिपद्यप्यमावास्याना परा ह्लागता भवेत् ॥ भूतविद्यैव सा ग्राह्यापि त्रेकर्मणि सर्वदेति ॥ तथा च ॥ पूर्वा ह्लावेदमावास्याना
परा ह्ला भवेद्यदि ॥ भूतविद्यैव सा ग्राह्यापि त्रेकर्मणि सर्वदेति ॥ प्रतिपद्यप्यमावास्या पूर्वा ह्ला भवेन्नापरा ह्ला भवेदित्यर्थः ॥

॥ रामः ॥

॥ १३४ ॥

तथाव॥ प्रतिपद्यमानावास्यापूर्वा ह्यपिनी यदि॥ भूतविद्यै नसाग्राह्यापित्रे कर्मणि सर्वदेति॥ पूर्वा ह्यपि न्येवना
परा ह्यपिनीत्यर्थः॥ सद्यपि वचनेषु भूतविद्याया अपरा ह्यपित्वमभिप्रेतम्॥ उभयत्रापरा ह्यपित्वाभावे तु प
रैव कुतपकाहिकीति वक्ष्यते॥ यत्तु मध्याह्नात्परतो मत्रवत्तु द्वयपनुवर्तते॥ सिनीवाली तु साहेमापित् कार्यतु निःफलेति
बौधायनवचनम्॥ तत्र त्रेधा विभक्त्या क्रोमध्याभागे मध्याह्नः ततः परतः सायंकाल इत्यर्थः॥ उभयत्रापरा ह्यपि न्या
तुतिभिश्च्ये आहिताग्निभिः पूर्वा सिनीवाली ग्राह्या॥ अनाहिताग्निभिः स्त्रीभूद्रैश्च परा कुरुर्ग्राह्या॥ तिथिवृद्धौ साम्येव सर्वे
रपि कुरुरेव कार्यम्॥ तदुक्तं जावालिना॥ अपरा ह्यप्यपि यदि दर्शति भिक्षये॥ आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्रादेः कुरुर्मना
आदिशब्दात् स्त्रीभूद्राणां मुपसंगुहः॥ कर्माणि निरपि॥ सिनीवाली द्विजैर्ग्राह्या सा गृहैः पितृकर्मणि॥ स्त्रीभिः भूद्रैः कुरुर्ग्रा
ह्या तथा वानगृहैर्विजैरिति प्रवेत्तसायुक्तम्॥ सिनीवाली कुरुश्चैव भूक्तुर्ग्राह्या पितृकर्मणि॥ स्यातांते यदि मध्याह्नात् आहतं
त्रक भंभवेत्॥ तिथिश्च्ये सिनीवालीति विवृद्धौ कुरुर्मना॥ साम्येपि व कुरुर्ग्राह्या वेदवेदांग वेदिभिरिति॥ अत्र मध्याह्नादिति

॥ नि. म. ॥
॥ १३५ ॥

मध्याह्नाह्नमपराह्णस्यातमित्यर्थः ॥ अस्मिन्नपि वाक्ये तिथिश्च ये सिनीवाहीति पूर्वैर्नैव साग्रिका वग्निकादि व्यवस्था क
ल्पनीया ॥ अन्यथा जावालिका स्मृतिना दिवाक्यविरोधः स्यात् ॥ नोभयत्रापराह्णव्यापिनी तु परैव कुतपकालव्यापिनी ग्रा
ह्या ॥ तडुक्तं हारीतेन ॥ भूतविद्याप्यमावास्याप्रतिपत्तिश्चितापिवा ॥ पित्रे कर्मणि विद्वद्भिर्गृह्याकुतपकालिकीति ॥ तत्र कु
तपशब्देन नाष्टममुहूर्तमात्रमुच्यते ॥ किंतु कुतपरौ हिणविरं वास्त्रयोमुहूर्तौ उच्यंते ॥ तडुक्तमायस्तमेव ॥ कुतपाद्या
नुहूर्तस्त्रीत्यदावरतिभास्करः ॥ सकालः कुतपस्तत्रपितृणां दत्तमक्षयमिति ॥ अत्र परामावास्यायामपराह्णस्य
भावानुहूर्तत्रयरूपकुतपकालव्यापित्वाभावेऽप्यष्टममुहूर्ते कुतपे उपक्रान्तस्य श्राद्धस्य प्रतिपन्नगोपिसमाप्तौ न दोषः
तडुक्ते जावालिनः ॥ पूर्वाह्णे वेदमावास्या नापराह्णे भवेद्यदि ॥ प्रतिपद्यपि कर्तव्यं श्राद्धं श्राद्धविदो विदुरिति ॥ तथा गौत
मोपि ॥ पूर्वाह्णे वेत्तिपदे भूता सामर्थ्यमायदि ॥ आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौ हिणं बुधः ॥ विधिज्ञे विधिमास्याय रौ हिणं तु
नलंघयेदिति ॥ यत् ॥ कन्यामकरमीनेषु तुलायां तिष्ठने तथा ॥ भूतविद्यैव सर्वेषां पूज्या भवति यत्तदिति ॥ हारीतवचनं तद्यु

॥ रामः ॥
॥ १३५ ॥

तविषयम्॥ तदा हजा वालिः॥ तुलाग्रामकरे मीने कस्याग्रामि भुनेष्यमा॥ भूतविद्यावृत्ते गुह्याशेषेषु प्रतिपद्युते ति॥ आहिता
गिरदृष्टवन्नाग्रामपराह्ल व्यापित्वां अमावास्यायां पिंडपितृयज्ञं कुर्यात्॥ तदा हजापस्तवः॥ अमावास्यायां यदहवन्
मसंनयं पतितदहः पिंडपितृयज्ञं कुर्यात् इति॥ कात्यायनोपि॥ अमावास्यायां मपराह्ल पिंडपितृयज्ञश्च न दर्शन इति॥ य
दा पिंडपितृयज्ञो दर्शश्चाहुं च कर्त्तव्यं स्यात्तदा क्रमेण कुर्यात्॥ तदुक्तं मनुना॥ पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रश्च ये गृह्णन्ति॥ पि
डा न्वाहार्यं कं वै च कुर्यान्मासानुमासि कमिति॥ अत्रान्वार्य कशब्देन पिंडा अनुवाह्येण भोजनान्तरे आक्रियन्ते स्मि॥
निति व्युत्पत्त्या पार्वणश्राद्धमुच्यते॥ अतश्च मास्यन्यापि स्मृतिपुराणवाक्यानि भूतविद्याश्राद्धनिषेधवाक्यानि तानि
वतुर्दृश्याममावास्यायां अपराह्ल कत्वाभावे प्रतिपदि वापराह्ल कत्वेति शिसाम्येति शिवश्चाबुभयत्रापराह्ल व्यापित्वे
व प्रतिपन्निश्चितामावास्याश्च विधिपराणि वेदितव्यानि॥ यानि पुनर्भूतविद्यायां श्राद्धविधायकानि तानि भूतस्य वाप
राह्ल व्यापित्वे भूतविद्युदर्शश्चाह्वविधिपराणि उभयत्रापराह्ल व्यापित्वेति शिष्ये सागृह्यकविषये च वतुर्दृशी मिश्रामा

॥ ति. मृ. ॥

॥ १३६ ॥

वास्याश्राद्धविधिपरालिखवेदितव्यानि ॥ यानि तु कृतपकालव्यापित्याश्राद्धविधायकानि ता न्युभयत्रापराह्णव्यापि
त्वाभावविषयपरालिखवेदितव्यानि ॥ कैश्चिदपराह्णानारदेणैव कृतपकालप्राधान्येनैवानिर्णीता ॥ ~~तत्रापराह्णव्यापि~~ ॥ तेषामप्यय
मेवाभिप्रायः ॥ अपराह्णव्यापित्यां कृतपकालमारभ्यश्राद्धं कर्तव्यमिति ॥ अथ अथ अपराह्णः पितृणां तु मापराह्ण
तु यामितीत्यादिवदुक्तस्मृतिपुराणवाक्यविरोधोऽपरिहरः स्यात् ॥ अतश्चोक्तं स्वनिर्णयः साध्वी प्रानिति ॥ यौ
हिमास्यापिश्राद्धविधावमावास्यावदेन्न निर्णीया ॥ यौहिमास्यां तश्चाद्यपरं वयनम् ॥ अमावास्यायां पुण्यपितृपि
उत्पकर्मणि ॥ यौहिमासीतथा पुण्याविशेषोक्तिरनवश्येनेति ॥ ॥ इति निर्णयः ॥ तेषां प्रकरणे अमावास्यानिर्ण
यः ॥ ॥ अथ मृताहनिर्णयः प्रस्तुते ॥ तत्र मृताहस्वरूपं स्मृतावुक्तम् ॥ मासपक्षतिथिस्थे मस्मिन्नेति ॥ प्र
त्यक्षं तु यथाभूतं क्षमाहंतस्य तं विदुरिति ॥ क्षमाहतिधिरप्यमावास्यावदपराह्णव्यापिनी ग्राह्या ॥ दिनद्वये मृतति
थेरपराह्णव्यापित्वेऽधिकपराह्णव्यापिनी ग्राह्या ॥ उभयत्रापराह्णस्पर्शाभावे तु पूर्ववत्सामं कालव्यापिनी ग्राह्या ॥

॥ रामः ॥

॥ १३६ ॥

तत्र वाक्यानि ॥ अपराह्णः पितृणां तु माघराह्णानुमायिनी ॥ मरीचिरपि ॥ द्वापराह्णकापि नीत्यादादिकस्य यदातिथिः
महतीतनुविद्यां वप्रशंसंति महर्षय इति ॥ द्वावपराह्णौ व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ नारदोपि ॥ दर्शयचौहीमासंवपितुसाम्ब
त्सरं दितम् ॥ पूर्वविद्यमनुर्वाणेनरकं प्रतिपद्यत इति ॥ ॥ तथा वस्मत्तनरम् ॥ धिरहर्षापिनीवेत्यात्मताह
स्य यदातिथिः ॥ पूर्वविद्याप्रकर्तव्या त्रिमुहूर्त्ता भवेद्यदीति ॥ पूर्वद्युः साम्यमिति वाक्यशेषः ॥ ननु अहोस्तमयवेत्यायां
कलामात्राय यदातिथिः ॥ सैव प्रत्यादिके ज्ञेया नापरापुत्रहानिदेतिकास्मिन्निति वचनेनास्तमसमये कलामात्रति
थे ॥ स्वीकारा त्रिमुहूर्त्ता भवेद्यदीति विरोध इति चेत्तत्र ॥ कैमुतिकन्यायेन कलामात्रापि ग्राह्या किमु तत्रिमुहूर्त्तेत्येवं
परत्वादस्य वाक्यस्य ॥ पूर्वद्युः साम्यं त्रिमुहूर्त्तवापित्वाभावे परैव कुतपकालव्यापिनी ग्राह्या ॥ तदाह गोभिलः ॥ त्रिमुहूर्
त्तेनैवे ग्राह्या परैव कुतपे हिमेति ॥ ननु साम्यं कालव्यापिन्याः पूर्वविद्यामागुहणे कुतपादिमुहूर्त्तस्पर्शाभावात्प्रारभ्य कु
तपे श्राद्धं कुर्मदिरौहिणं बुध इति श्राद्धस्य कुतपारंभारौहिणपरि समाप्तिविधानात्कथं तत्र श्राद्धमिति चेत्सत्यम् ॥

॥ त्रि. मृ. ॥

॥ १३७ ॥

सातिभिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तुमिमात्रविः ॥ तथा ॥ यथास्तं स वितायाति पितरस्तामुपासत इति वाक्यैरस्तमयति थे
आरु कर्मणि संपूर्णत्वविधानात्कृत्य एव भारभ्यश्चाहं कार्यमिति ॥ ॥ इति मृताहनिर्णयः ॥ ॥ अथ प्रासंगिकाः आरु प्र
देशाऽयं ते ॥ तडं विस्मयमर्जरे ॥ दक्षिणप्रवरो देवो तीर्थदो वा गृहे पिवा ॥ भूसंस्कारादि संयुक्ते आहं कर्म त्रयत्न
त इति ॥ यमस्तु विशेषमाह ॥ परकीयप्रदेशेषु पितृणां निर्वपेत्तु यः ॥ तद्भूमिस्वामिपितृभिः आरु कर्म विहन्यत इ
ति ॥ अत्र परकीयाः प्रदेशाः परस्वीकृतगृहाः ॥ तीर्थग्रभावे गृहस्वामिने किंचिन्निष्क्रियरूपं दत्त्वा परकीयप्रदेशे वा कार्यम्
तीर्थदीनां सर्वसाधारणमेव ॥ तडं पुराणसमुच्चये ॥ अटवी पर्वताः पुराण नदी तीराणि मानि च ॥ सर्वानपस्वा
मिका न्याऊर्नहितेषु परिगृह्यति ॥ तथा च ॥ वनानि गिरयो तद्यस्तीर्थानां यतनानि च ॥ देवता ताश्च गार्गाश्च न स्वा
मातेषु विद्यत इति ॥ आयतनानि देवा यतनानि ॥ ॥ इति आरु प्रदेशः ॥ ॥ अथ आरु कर्तुर्निग्रमाऽयं ते ॥ तत्र म
रीचिः ॥ आदिमाहेदशम्यां च द्वादश्यां व्रतवासरे ॥ एकादश्यां व्यतीपाते नैलं मां सं विवर्जयेदिति ॥ गोमिलोपि ॥ स्वः कर्त्त

॥ रामः ॥

॥ १३७ ॥

स्त्रीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमंत्रयेत् ॥ निराशिवं सकृद्भुक्त्वा सर्वभुक्तजने गृह इति ॥ स्मृत्यर्थसारेऽपि ॥ दंतभावनतां वृ-
 त्तं स्निग्धस्नानमभोजनम् ॥ एतौ षडधरा नम्रं वश्राहृत्सप्तवर्जयेत् ॥ इति श्राद्धकर्तृनियमाः ॥ तत्क्षमाह श्रा-
 दं पित्रोरेकोदिष्टं पार्वणं वा यथा स्वकुलावां कुर्यात् ॥ उभयविधाय कदाप्यवलादाकानिव ॥ यथाह यमः ॥ सपिंडी-
 करणं हर्षं प्रति सम्बत्सरं नरैः ॥ मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोदिष्टं मृते हनि ॥ शातातयोपि ॥ सपिंडीकरणं कृत्वा
 कुर्यात्पार्वणं वत्सदा ॥ अमावास्यामासपरपक्षे च मृतानां पार्वणमेव नैकोदिष्टं ॥ तदुक्तं शंखेन ॥ अमायां वा-
 क्षयोऽयमप्येते पक्षे भवामदि ॥ पार्वणं तस्य कर्तव्यं नैकोदिष्टं कदाचनेति ॥ सन्यासिनां तु पार्वणमेव ॥ तदुक्तं प्रवे-
 तसा ॥ दंडगृहणमात्रेण नैव प्रेतो भवेद्यदि ॥ अतः सुतेन कर्तव्यं पार्वणं तस्य सर्वदेति ॥ अनाद्यगर्भज्येष्ठभ्रातृगु-
 ढीनामेकोदिष्टमेव कार्यं ॥ तदाह शातातपः ॥ अनाद्यगर्भज्येष्ठोऽपि भ्राता स हि निर्गद्यते ॥ अने सपिंडतां तस्य नैव पार्व-
 णमाचरेदिति ॥ अत्रानाद्यगर्भेऽपि भिधानादाद्यगर्भज्येष्ठभ्रातुः पितृयथास्वाचारं कुर्यादिति गम्यते ॥ सुमंतुरपि ॥

वदेवकार्यमेकोदिष्टं वा १

॥ त्रि.मृ. ॥

॥ १३८ ॥

यश्च मंत्रप्रदाता स्यात्तस्य श्रविष्ठां प्रमदति ॥ गुरुतावपि कुर्वीत तयो नैव तनुपार्वणमिति ॥ वृद्धगार्गेषि ॥ मातुः सहोदरो य
श्च पितुः सहभवश्च यः ॥ तयोश्च नैव कुर्वीत पार्वणं पिंडता दत्त इति ॥ पिंडनात्स पिंडीकरणे दिना पार्वणं न कुर्वीतेत्य
र्थः ॥ वृद्धवसिष्ठेऽपि ॥ स पिंडीकरणं हर्षं मन्त्रयन्त्रप्रदीयते ॥ आत्रेभगि नैपुत्राय स्वाभिने मातुलाय च ॥ मित्राय गुरवे
श्राद्धमेकोदिष्टं न पार्वणमिति ॥ पुत्रादिकर्त्रंतराभावे तु पत्नी स्वयमेव भर्तुः स पिंडीकरणं कृत्वा प्रसवपार्वणमेव कु
र्वीति ॥ तदा हलौगाक्षिः ॥ सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्तृणां यमन्त्रकम् ॥ स पिंडीकरणं कुर्वीत ततः पार्वणमेव वेति ॥ सुमंतुरपि
अपुत्रे संस्थिते कर्त्तृनिभवे श्राद्धकर्मणि ॥ तत्र पत्न्यपि कुर्वीत सा पिंड्यं पार्वणं तथेति ॥ अपुत्राणां पत्नी व्यतिरिक्त कर्त्तृत्वे
स कोदिष्टमेव ॥ तदुक्तं ॥ अपुत्राग्रे मृताः केचित्पुरुषा वास्त्रियोपि वा ॥ तेषां स पिंडनाभावे स कोदिष्टं न पार्वणमिति ॥ स्त्री
णां तु श्रमाहादिव्यातिरिक्त श्राद्धेषु तस्य सा सहैव श्राद्धं कार्यं ॥ तदा हजातु कर्णः ॥ श्रमाहं वज्रियैवैकं स्त्रीणां तास्तिष्ठथ
कक्रिया ॥ के विदिच्छंति तारीणां मन्त्रापि महर्षप्रदति ॥ अन्यत्रान्वष्टकादिष्वपि ॥ तदुक्तं ॥ अन्वष्टकां तथा वृद्धिं मातुः

॥ रामः ॥

॥ १३८ ॥

आहुं मृते हनि ॥ एको हि संतथात्मका स्त्री एतान्मृतपृथक् भवेत् इति ॥ माता तपोपि ॥ नादी मुरेष्ट केशाङ्गे गमायां च
मृते हनि ॥ पितामहादिभिः सार्धं मातुः आहुं समाचरेदिति ॥ काष्ठी निरपि ॥ अष्टकादिषु बृद्धौ च गमायां च मृते
हनि ॥ मातुः आहुं पृथक् कुर्यादमत्र पतिना सह इति ॥ मातुरिति स्त्रीणां मुघलक्षणम् ॥ अन्वारो हण मृतासु स्त्रीषु विशेष
यो विधीयते ॥ तत्र भर्तुर्मरणदिन एकवित्पारो हणो न स्त्रियामरणे सति प्रत्यक्षं मृता ह आहुं कालैक्यं कर्त्तव्यं भव
ति ॥ पिंडोपि द्विपितृक आहुं बभूवोरुद्देशे नैक एव देयः ॥ न आहुं पृथक् भवति ॥ तदा हलौ गाशिः ॥ मृता हनि समासेन पिंड
निर्वपनं पृथक् ॥ न च आहुं तु दंपत्योरन्वारो हण एव तु ॥ समासेन पिंड निर्वपनं ॥ न व आहुं पृथगित्यन्वयः ॥ अत्र मृता
हनीति विशेषोपादानातिभिर्भेदेषु पृथगेव आहुं कुर्यान्न समासेनेति गम्यते ॥ किं व मृता हनि समासेन कुर्यादिति
विशेषाभिधानादेव साम्बत्सरिक व्यतिरिक्त न व आहुं षोडश आहुं सपिंडीकरणान्वाष्टकादि आहुं षु बबनान्तरेऽथ
पृथग्विहितेषु पृथक् कर्त्तव्यतायां प्राप्तायां न व आहुं पृथगिति परिसंख्यया न व आहुं स्पैव पृथग्विधानात् न आहुं वा

॥ ति म ॥

॥ १३२ ॥

तिरिक्ते पुषोऽशश्राद्धादिषु साम्प्रसारिकवदेव समासेनैव विधानं ॥ एवमेक वित्पारूपाणां सवर्णानां वक्तीतामपि वि
त्रायुदेनेन द्विपितकश्राद्धवदेक एव पिंडो देयः ॥ यत्तु स्मृत्यंतरवचनं ॥ एक वित्पारूपां समाह्वयै रंपत्नी ति धनं गतौ ॥ यथ
कश्राद्धंतमोः कुर्यादोदनं च यथ कपृथगिति तन्न वश्राद्ध विषयं ॥ न वश्राद्धं कैश्चित्कानेन क्रियत इत्यंगिरसो वाक्येन
गम्यते ॥ तद्विषयमोदनं च यथ कपृथगिति वाक्यं ॥ न वश्राद्धेषु यदि छंग्रहे पर्युषितं वयत् ॥ दंपत्योर्भुक्तशिष्टं च ॥
तन्न भुंजीत क हि विदिति ॥ यदात्वेकस्यामेव तिथौ ब्रह्मादिन द्वयव्यापित्वा पूर्व दिन व्यापिभागे भर्तुर्मरणं पर दिन
व्यापिभागे यत्प्रा एक वित्पारो ह्येतेन मरणं तदापि समासेनैव पिंडादिविधायकवाक्यवत्त्वान्न तत्तिथेरैकत्वाद्भर्तु
श्च प्राधान्यात्तद्विशरी रभूताया ॥ यत्प्राश्रपित दैव मरण संकल्पेन मृत प्राप्त्वा द्विन्न दिन मरण रूपैकतिमिज्ञापे
क्षया बहू बहूनामनुयाहो नाय्य इति तिथेरैकत्वादिति मिज्ञाना मेव न्याय्यत्वाद्भर्तुर्मरण दित प्रभृत्पे व दिन गणनां
कृत्वा तिलोदक पिंडदानां शौ द्वादिकर्तव्यं ॥ यानि पुनर्भर्तुर्मरणानंतरं विरकालव्ययधाने प्यनुगमनेन मृतायाश्चपि प

॥ रामः ॥

॥ १३५ ॥

त्वाभर्तुर्मरणा समकालमेवमरणप्रतिपादकानिवाक्यानितामर्थवादरूपाणिप्रोक्ताहकानितान्यपि तिथ्य
मेदेकेवित्पारोहविषये प्रोज्ञानि॥ यत्तुभृगुवचनं॥ यासमारोहणं कुर्याद्वर्तु श्रित्वापतिवृत्ता॥ मृताहनिनुसंप्राप्ते
एथक् पिडेतिप्रोज्ञयेत्॥ प्रत्येकंवनवश्राद्धं युगायनुसमापयेदिति॥ तद्वर्तु ततिथिव्यतिगच्छतिथौवित्पारोह
हणविषयं॥ इतिस्त्रीविषयेविशेषमुक्त्वासंघातमृतानांश्राद्धविषयशेषोभिधीयते॥ यदादेववशादेकस्मिन्दिनेमृ
तानां पितृभ्रातृभ्रात्रादिनां युगायदादिकं सन्निपातः॥ तदाप्रधानानुक्रमेण एथक् पाकेन कुर्यात्॥ श्राद्धानां वहुत्वा
त्कृतं पाशुक्तकाले कर्तुमशक्यत्वादेकपाकेनैव पूर्वपितृब्राह्मणानिमंत्रणं॥ ततोमातृब्राह्मणानिमंत्रणं॥ ततोऽन्येषां
मथाप्रधानं कृत्वा एवं पादप्रक्षालनादिकं कृत्वा युगायत्सर्वश्राद्धानि समापयेत्॥ तदुक्तं भृगुणा॥ एककाले गतासू
नां वहुनामथवाह्ययोः॥ तत्रैवाश्रयणं कुर्यात् श्राद्धं वैवयुथक् एथगिति॥ ऋष्यशृंगोपि॥ भवेद्वदिसपिंडानां युगाय
त्सरणीतदा॥ सर्वेषां संतिमालोकात्तत्क्रमाश्राद्धमाचरेदिति॥ तत्क्रमादिति संबंधक्रमात्॥ यत्तुवचनम्॥ कृत्वापू

॥ त्रि. मृ. ॥

॥ १४० ॥

वर्मतस्यादौ द्वितीयास्ततः पुनः ॥ तृतीयस्य ततः कुर्यात्संनिपाते त्वर्थक्रम इति ॥ इदं तु मातृपितृव्यतिरिक्ता नांतुल्य संबंधा
नामेकस्मिन्दिने क्रमेण मृतानां मरणक्रमेण श्राद्धं कर्तव्यमित्येवं परम् ॥ भृगुः अथ श्रृंगवाक्ये तु ॥ अग्रा शुपद्रवेण तु
त्यक्तकालामृतविषये ॥ मातापितृविषये विशेषमाह ॥ कात्यायनः ॥ पित्रेः श्राद्धे स मंत्राग्नेन वेपथुर्वितेपि वा ॥ पितृ
पूर्वसुतः कुर्यादप्यत्रासति योगात् इति ॥ ननु नैकः श्राद्धं कुर्यात्समाने हति कुत्र विदिति प्रवेतसा ॥ एकस्यैकस्मिन्दि
ने श्राद्धं द्वयकरणं विधुम् ॥ तत्कथमुच्यते ॥ संबंधक्रमेणैको बहूनि श्राद्धानि कुर्यादिति सत्यम् ॥ देवताभेदे निमित्त
भेदे वैकस्याभेदे वैकस्यानेकश्राद्धविधानात् ॥ तदुक्तं जावालिना ॥ श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैवं पुनः श्राद्धं न तद्विने ॥ नैमि
त्रिकं तु कर्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयमिति ॥ तथा ॥ श्राद्धं कृत्वा पुनः श्राद्धं न कुर्यादेकवासरे ॥ यदि नैमित्रिकेन सादेको
देशे भवेद्यदि ॥ कात्यायनोपि ॥ देवहूतिनिमित्तानि जायेरनेकवासरे ॥ नैमित्रिकाति कार्याणि निमित्तानि सत्यनुक्रमा
दिति ॥ निमित्तानि सत्यनिमित्तयोः श्राद्धयोः सन्निपातेऽनियतनिमित्तं स्यादुच्यते ॥ नैमित्रिकं सत्यनिमित्तमपि सिद्ध्यती

॥ रामः ॥

॥ १४० ॥

तन्निमित्तनिमित्तमेव कुर्यात् ॥ मथानि त्वश्राद्धशशिकश्राद्धमोसन्निपातेदर्शश्राद्धेनैव नित्यश्राद्धविधिसिद्धिः ॥ उद
कुंभमासिकमोर्मासिकेनैवोदकुंभसिद्धिः ॥ एवंमाघमावस्यामांशुगादिश्राद्धेनैव दार्शिकसिद्धिः ॥ तथा ॥ दर्शगृहणादौ
दद्यात्प्रलभ्ययोगश्राद्धेनैव दार्शिकसिद्धिः ॥ एवंफाल्गुनामावास्यामांशुगादिनिमित्तश्राद्धेनैव दार्शिकसिद्धिरि
ति ॥ मउक्तं कालादर्श ॥ नित्यदार्शिकमोश्चोदकुंभमासिकमोरपि ॥ दार्शिकस्य युगादेश्च दार्शिकालभ्ययोगमोः ॥ द
र्शिकस्य वमन्वादेः संपाते श्राद्धकर्मणाः ॥ प्रसंगादितरस्यापि सिद्धेरुत्तरमावरेदिति ॥ नित्यतानित्यतनिमित्तत्वेपि
देवताभेदेन श्राद्धव्ययकार्यं ॥ तउक्तं कालादर्श एव ॥ नित्यस्य चोदकुंभस्य दार्शिकमासिकमोरपि ॥ नित्यस्य वा वि
कस्यापि दार्शिकादिकमोरपि ॥ युगाद्यादिकमोश्चापिमन्वाद्यादिकमोरपि ॥ प्रत्यादिकेषु बालभ्ययोगेषु वि
हितस्य च ॥ संपाते देवताभेदाच्छ्राद्धयुगं समावरेत् ॥ तन्नित्यदार्शिकमोः षड्वैवतत्वात्मासिकोदकुंभमोरे
कोदिष्टत्वादेवताभेदः ॥ तथा ॥ नित्यदार्शिकयुगादिमन्वाद्यप्रलभ्ययोगनिमित्तश्राद्धाणां षट्दैवतत्वात्प्रत्यादिक

॥ नि. मृ. ॥

॥ १४१ ॥

स्यत्रिदेवतत्वादेकोदिष्टत्वादेवताभेद इति ॥ तत्रापि अति यत निमित्तस्यैव प्रावल्यात्पूर्वमुदबुंभमासिकादिका अनिय
तनिमित्तं कृत्वा पश्चान्नि यत निमित्तं नित्यशक्तिकादिश्चाहुं कुर्यात् ॥ तथा योक्तं कालादर्शं निमित्तानियतश्चात्र पूर्वानु
ष्ठानकारणमिति ॥ पार्वण्येकोदिष्टयोरेकत्र कार्यत्वे पार्वण्यं कृत्यैकोदिष्टं कुर्यात् ॥ तदा हजा बालिः ॥ यत्रैकत्र भवे
यातामेकोदिष्टं व पार्वण्यं ॥ पार्वण्यं त्वन्निर्वर्त्यस्यैकोदिष्टं समावरेदिति ॥ व्याख्यादिनिमित्तेन श्राद्धविधेस्तत्कृत्वा
दृश्याममावास्यायां वा श्राद्धं कुर्यात् ॥ तदुक्तं मरीचिना ॥ श्राद्धविधेस्तत्कृत्वा न श्रविज्ञाते पीत्यन्वयः ॥ अतश्च मृताह
श्राद्धस्यैव मासिकस्य सांवत्सरीकस्य कृत्वा दृश्याममावास्यायां विधानं नामावास्यादिति वि श्राद्धस्य ॥ सूतकेनादिकेश
हंतारिते सूतकानंतरदिने तत्कुर्यात् ॥ तदा हजा व्याश्रंगः ॥ आदिकेवैव संप्राप्ते श्राद्धौ वंजायते यदि ॥ श्राद्धौ वैतुष
तिकांते तत्र श्राद्धं विधीयते इति ॥ श्राद्धौ चानंतरदिनेपि करणसंभवे श्राद्धमावास्यायां कुर्यात् ॥ तदा हजा गोभिलः ॥ देवात्स
त्वादि केश्राद्धे तं रामतसूतके ॥ श्राद्धौ चानंतरं कुर्यात्तस्मात्सं दुक्षयेपि वेति ॥ केचित्वाशौ चानंतरं पुनः क्षमाहतिथा वेव

॥ रामः ॥

॥ १४१ ॥

कार्यमिच्छा दु यथा ॥ तदहश्चेत्प्रमुखा तकेन विस्मृतकदिना ॥ सतकानंतरं कुर्यात्पुनस्तदहरेववेति ॥ अतस्तकानं
तरमिति ॥ सतकपदं विधुतिमितोपलक्षणं ॥ यदा हतिपुत्रो वभर्तुः आद्यकर्त्री आद्यदिने रजस्वला भवति ॥ तदा पंचमे
हनि आद्यं कुर्यात् ॥ तदा हगौतमः ॥ अमुञ्जातु यदा भार्या संप्राप्ते भर्तुः शब्दिके ॥ रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात्तत्पंचमेहनीति
तथा च ॥ आदि के समनुप्राप्ते मस्य भार्या रजस्वला ॥ पंचमेहनि तच्छ्राद्धं न कुर्यात्तन्मृताहनीति ॥ मस्य भार्या रजस्वला
तस्य आद्यं भार्या कर्त्री मृताहरे रजोमुक्तानि कुर्यात् ॥ रजोदर्शनात्पंचमेहनि कुर्यादित्यर्थः ॥ यत् ॥ आपद्यनगौतीर्थे च ॥
प्रवासे पुत्रजन्मनि ॥ आन आद्यं प्रकुर्वति भार्या मस्य रजस्वला ॥ तथा च ॥ आर्तवेदेशकालांतं विष्मवे समुपस्थिते ॥ आ
म आद्यं द्विजैः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सदैव हीति ॥ कात्यायन व्यासपादवचनाभ्यां पुत्रादिकर्त्री स्वभार्या रजस्वला यामा
म आद्यं कुर्यादित्युक्तं ॥ तन्मृताहवतिरिक्त आद्यविषयं तदा हलौगाक्षिः ॥ पुष्यवत्सपिदारेषु विदेशेऽप्यनग्निकः
अनोनैवादि के कुर्याच्छ्राद्धावासेन न कुर्यादिति ॥ अनेन पक्षानेन ॥ मरी विरपि ॥ अनग्निश्च प्रवासी च मस्य भार्या रज

॥ निम ॥

॥ १४२ ॥

स्वला ॥ आमश्राद्धं प्रकुर्वति न कुर्मन्मता हन्तीति ॥ कार्त्तुर्गतिरपि ॥ आपन्नोष्णादिकं नैव कुर्यादाममेतदुत्र वित् ॥ अनेनै
तदमाश्रितुं कुरुमेवा हरि वासर इत्यादिवाक्यैश्च आमश्राद्धनिषेधात् रजस्वलोगानेपि स्वयमेवैव पक्षेत्तनेन प्रत्य
दिकं श्राद्धं कुर्यात् ॥ रजस्वला कर्त्री वेत्साप्येवमेह नि कुर्मदितिसिद्धं ॥ मस्य तु परदेशादि मृतस्य मृतमासो ज्ञायते दिते न
ज्ञायते तस्य तन्मास्यमावास्यामां कुरुमेकादश्यां वादिकं वकुर्मत् ॥ तदा हव हस्यति ॥ न ज्ञायते मृता हश्चेत्त्रोषिते सं
स्थिते सति ॥ मासश्चेत्प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शे स्यादथादिकमिति ॥ मरीचिरपि ॥ श्राद्धविघ्ने समुत्पन्नेष्वपि विज्ञाते मृता हनि
एकादश्यां कर्त्तव्यं कुरुमेव विशेषत इति ॥ दिनज्ञाने मासाज्ञाने त्वाष्टादमाघेवाततिदा हव हस्यति ॥ दिनज्ञाता व
विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ॥ प्रस्थानमासदिवसौ ग्राह्यौ दिने कार्यं तदुक्तं वृहस्पतिना ॥ यदा मासो न विज्ञातो विज्ञाते
दिनमेव तु ॥ तदा वा षाढके मासि माघेवातदिनं भवेदिति ॥ यदा भयमपि न ज्ञायते तदा प्रवासमासदिवसौ ग्राह्यौ ॥ तदा
हव हस्यति ॥ दिनमासावविज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ॥ प्रस्थानमासदिवसौ ग्राह्यौ पूर्वोक्तमादिहोति ॥ अस्यायमर्थः ॥

॥ रामः ॥

॥ १४२ ॥

यदा प्रस्थानमासदिवसौ ज्ञातौ तदा तावेव ग्राह्यौ ॥ यदा मासो ज्ञातो यदि तं न ज्ञाती तदा तन्मासमावा स्येकादश्यात्तदितं ॥ यदि दिनं ज्ञाते
मासो न ज्ञातस्तदा षाट्मास्यमेव रिति ॥ यदा मरणप्रस्थानमासदिना ज्ञानं तदा मृतवार्त्ताश्रवणदिने ॥ तत्राप्यसंभवे
वार्त्ताश्रवणमासमावास्यामां वा कुर्यात् ॥ तदुक्तं प्रवेतसा ॥ अपरिज्ञाते मावास्यामांश्रवणदिने वेति ॥ प्रत्यादि क
श्राद्धदिने द्रव्याभावाद्युक्तकरणसंभवे पिंडप्रदानमात्रं कुर्यात् ॥ तदसंभवे तूपवासं कुर्यात् ॥ तदुक्तं पिंडुमात्रं
प्रदाव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः ॥ श्राद्धाह्नितु सं प्राप्ते भवेन्निरक्षानेपि वेति ॥ पात्राभावे तु विशेषः स्मृत्यंतरे प्रोक्तः ॥ पात्रा
भावे परं कृत्वा पितृयज्ञविधिनरः ॥ निर्दिष्टाप्यन्नमुक्त्यपत्रमात्रं ततो न मेदिति ॥ पितृयज्ञविधिं श्राद्धविधिं ॥ अत्रापि
पि ॥ सर्वं भवेत्क्षिपेदग्नौ गवेदद्यात्तथा सुवा ॥ ननु प्रायस्य लोपोक्तिर्यैतदस्य विशेषत इति ॥ सर्वस्योक्तस्यानिविद्ध
स्य वा पात्रस्य वा भाव इत्यर्थः ॥ अतिदरिद्रस्य तर्पणमात्रं पर्याप्तं नित्यं यथाभावे द्रव्यं शिष्टेन विशेष उक्तः ॥ अग्निना वा
दहेत्कक्षं श्राद्धकाले समागते ॥ तस्मिन्लोपसंवेदं किञ्च पेक्षा श्राद्धसंहितामिति ॥ कक्षं तृणसमूहं ॥ विष्णुपुराणे तु ॥ स

॥ नि. मृ. ॥

॥ १४३ ॥

वाभावेवनेगत्वाकशामूलप्रदर्शकः ॥ सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति नमोस्तिवित्तं नधनं नवान्यभ्राष्टोप
योगि स्वपितृन्तोस्मि ॥ नृप्यंतु भक्त्यपितरौ मयैतौ भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥ इत्थं तस्मिन् भर्गतिं भावाभावप्रमो ज्ञ
कं ॥ यः करोति कृतं तेन भ्राष्टं भवति याभिवेति ॥ अमाह तिथौ गृहणे सति भोक्त्रभावादिजोष्मा मेन हे म्नावा प्रत्या रिक्कु
र्मात् ॥ तदाह गोभिलः ॥ र्शोऽविगृहे पित्रोः प्रत्यादि कमुपस्थितम् ॥ अनेनाशं भवेहे म्ना कुर्मादमेन वा सुत इति ॥ अत्र दर्शदिश
दाः पूर्णिमा चंद्रगृहणादीमुपलक्षकाः ॥ अतश्च पुत्रव्यतिरिक्तेनाप्यधिकारिणा वक्ष्यं सपिंडभ्राष्टं चंद्रगृहणेष्वामेन
नहे म्नावा कार्यं न्यामस्य तुल्यत्वात् ॥ एवं मासिके पिविज्ञेयं ॥ मासिकसंवत्सरिकव्यतिरिक्तं तु भ्राष्टं विद्ये सति द्वि
जोष्मा मेनैव कुर्मात् ॥ तउक्तं ॥ भ्राष्टविद्ये द्विजातीनामामभ्राष्टं प्रकीर्तितं ॥ अमावास्यादिनि यतं माससंवत्सराद
तइति ॥ अत्र माससंवत्सरादतइति ॥ गृहणव्यतिरिक्तं विषयं ॥ गृहणविषे मासिकसंवत्सरिकयोरपि गो
भिलवाक्येनामभ्राष्टविधानात् ॥ अथ प्रसंगादप्योष्मा मभ्राष्टकालउच्यते ॥ तदाह कात्यायनः ॥ आय प्रनग्रे

॥ रामः ॥

॥ १४३ ॥

तीर्थे व प्रवासे पुत्रजन्मति ॥ हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत भार्या रजसि संक्रम इति ॥ वौधायनोपि ॥ संक्रमे न्न द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्म
नि ॥ हेमश्राद्धं सगृहे व द्विजः शूद्रः सदा चरेदिति ॥ द्विजानां ब्राह्मणक्षत्रियविशां संक्रमादिष्वा महेमश्राद्धाधिकारः ॥
शूद्रस्तु सदैव ॥ तथा च सुमंतुः ॥ पाकाभाभावेधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप ॥ अपत्नीनां महाबाहो विदेश
गमनादिभिः ॥ सदा चैव तु शूद्राणामा मश्राद्धं विदुर्वुधा इति ॥ जमदग्नि रपि ॥ यावत्स्यान्नाग्नि संयुक्त उत्सन्नाग्नि
रथापि वा ॥ आमश्राद्धं तथा कुर्याद्वस्ते शौकरां भवेदिति ॥ प्रचेताश्च ॥ स्त्री शूद्रः स्वयं च श्वैव जात कर्मणि वाप्यथ
आमश्राद्धं तथा कुर्याद्विभिन्ना पार्वणेन त्विति ॥ स्वयं च स्वयं पयवती तपयती क इत्यर्थः ॥ आमश्राद्धे पक्वान्न स्थाने
आमान्नमात्रं विशेषः ॥ विधिः सर्वेपि स एव ॥ तदुक्तं व्यासेन ॥ सिद्धान्ते च विधि र्यस्याः दामश्राद्धे पयं विधिः ॥ ॥
आवहनादि सर्वं स्यात्पिंड दानं च भारत ॥ दद्याच्च द्विजातीनां भृतं वा भृतमेव वा ॥ तेना शौकरां कुर्यात्पिंडांस्तो
तैव निर्वपेत् ॥ षड्विंशान्मते तु पिंड दाने विशेष उक्तः ॥ आमश्राद्धं यदा कुर्यात्पिंड दानं कथं भवेत् ॥ गृहपाकात्समु

॥ नि. मृ. ॥

॥ १४४ ॥

द्युपशक्तुभिः पायसेनयेति ॥ तत्रामहेन्मो र्यभालाभं स्वीकारः ॥ आमात्रे तु व्यासेनैव विरोधः ॥ आमंददनुकौते
 यदश्रादामेवतुर्गुणं ॥ वतुर्गुणं नंतुपुरुषाहारापेक्षया ॥ विगुणं नतानविषयस्त्वशक्तुविषयावेदितव्याः ॥ के
 शुविन्मंत्रेषु उहमपिमरी विराह ॥ आवाहने स्वधाकारे मंत्रादुह्याविसर्जने ॥ अन्यकर्मण नृणां सु रामश्राद्धविधिः
 स्मृत इति ॥ आमश्राद्धकालस्तु गालवोक्तः ॥ आमश्राद्धं तु पूर्वाण्ये सिद्धान्तेन तु मध्यतः ॥ पार्वणं वा पराह्णं तु वृद्धिश्राद्ध
 मध्यग्निकमिति ॥ ॥ अत्र सिद्धान्तेन तु मध्यत इति एकोद्दिष्टविषयं प्रतीयते ॥ पार्वणं स्पष्टं पराह्णं विधानात् ॥ एको
 दिष्टं तु मध्यत इति वचनबलाच्च ॥ अग्निकमिति अग्न्याधाननिमित्तं ॥ एतच्च आमश्राद्धं भूद्रस्य वा ह्यणभोजननिषेधान्नित्यं
 निषेधस्तु मंतुनोक्तः ॥ नपक्वं भोजयेदिति प्रामश्रुद्रोपिकदावन ॥ भोजयन्मन्त्रवापी स्नानं वतस्व फलं लभेदिति ॥ अत
 श्रुतिन्यं भूद्रकर्तृकामश्राद्धमपराह्णं कार्यं ॥ तदुक्तं ॥ मध्याह्नात्परतोयस्तु कुतपः समुदाहृतः ॥ आममात्रेण तत्रैव
 पितृणां दत्तमक्षयमिति ॥ आमश्राद्धं तु पूर्वाह्ण इत्येतत्तु विजकर्तृकानित्यामश्राद्धविषयं ॥ अतश्च वाक्यमोतविरोधः

॥ रामः ॥

॥ १४४ ॥